

ТЭРЛАН НОВРУЗОВ

AzK
17232

125

САБИР

вә давамчылары

АК
17232

АЗЭРБАЙЧАН ССР «БИЛДІК» ЧОМЫЛДЫ

Мұхазирәчијә көмәк

Т. Ч. НОВРУЗОВ
филология елмләри намизәди

САБИР ВӘ ДАВАМЧЫЛАРЫ

(Анадан олмасының 125 иллији мұнасибәтилә)

Бақы — 1988

Елми редактору: филолокија елмләри
намизэди А. Сәфијев

Рә'јчиләр: филолокија елмләри доктору,
профессор А. Һачыјев, филолокија елмләри
намизэди Һ. Гасымов

Общество «Знание» Азербайджанской ССР

Новрузов Тарлан Джаббар оглы
кандидат филологических наук
САБИР И ЕГО ПРОДОЛЖАТЕЛИ
(К 125-летию со дня рождения)
(на азербайджанском языке)

М.Ә.САБИР РЕАЛИЗМИНИН ХУСУСИЙЛӘТМӘРИ

Азәрбајҹан әдебијатында реализм бутев бир идеја-естетик систем кими илк деңгә М.Ф.Ахундовун чохчәһетли јарادычылыгында, илик невбенде иш бедии әсерләrinde вә көрушләrinde мејдана чыхмыш вә формалашындырыр. М.Ф.Ахундов реализми метод вә чөрөјән сәвијәсindә бедии јарадычылыгы тәтbiг etdiji kimi, реализмин естетик тәдеолери әсасында иәср вә драматик әсерләr җəzdyгы kimi ejni заманда реализмин естетик принципларини, әдебијата jени жанр вә үслуб тәләблərinни да ифаде etmisi сənətkarlaryr. M.Ф.Ахундовун өз заманеси учун an јарарлы әдәbi әсерлəri "драм вә роман"ден изберет несаб etmisi de бунын ifadесидir. O, бу жанrları мусасир керчеклиji һəртерефli вә долгун, бүтүн муреккəблиji, тарихи хусусијәтleri ilə eks etmejin an əlvəriшли формалары сəyirdi və oda de гијметлəндəриди. Bejük јазычынын әсерлərindeki бедии типлər əlemi Азәрбајҹан реализминin истиғаматини, милли колоритини və eзүнəмехсүслүгүнү мүэjjənлəшdiridi. Deñi сənətkarын әдебијата кəтиридиji типлər və xarakterler XIX əsr учун сəчијјеви олан ичтимaij группаларын вəziijətini, сосиал əлаге və мəvgelərinini eks etdiiriidi və бuna kere bu әсерлərin ha-jata, онун дајишмəsinе te'skiри bejük və гүүvetli олмушадur.

M.Ф.Ахундов һəгли оларег мили реализмик бənniсiк əдәндəрылмыйдыр. Керкемli Азәрбајҹан тəнгидчisi Ф.Кечерли bejük драматургун комедијəлərini јүкsek даречеде гијметлендириб јазымышыр ki, "Мирза Феталинин комедијəлəri мəimətimizinin тæеччубly бир ejnəsyidir ki, зəhiрliyiz de və останнимизи de ejnile keşterir". Догрудан да, M.Ф.Ахундовун бедии јарадычылыгы Азәрбајҹан ичтимaij керчеклиjини дүрүст чекимиши бедии лəвəсидir. Бурада мили керчеклиjin бутүн сəчијјева хусусијәтleri, ədet və an'anələri, ədamlərini, сосиал teoegelerini ha-jat və psicholo-terzi in'ikəsini тəpimyshyrdyr. Bu kejfiyyət сəyisində онун јарadıchı-әдебiјatda реализmin бутев оир мəhələsidi. M.Ф.Ахундовдан əkrakı dəvrlərde deñi јазычынын əsesləndərlygы, təsbit etdiyi rea'ləm mili

I. Ф.Кечерли. Азәрбајҹан әdəbiјatı, ч.1, Bakı, Elm, 1980. 436.

әдеби просесде давамылчы, зәң кин, чохчәнәтли бир инкишәф јолу кечмишdir. Айланыр ки, бу инкишәф реализмия бир метод кими идея-естетик мундуретчательнада да өзүнү бурузе вермәје билмезди. Еле исе, мусасир әдебијат-мунассылыгын гарышсында М.Ф.Ахундов реализминин характерини дүзкүн тә'жир стик вазиресини ирәли сүрмеси темамиле генунидир. Әдебијатмунассылыг соң вәхгларда бу генәете көлмидир ки, М.Ф.Ахундовун реализми өз мәниј-жата е'тиермә мәрийчи реализмидир. Тәдгигатчы докрут языр: "М.Ф.Ахун-доз мәрийчилигинин умумбашері әнәмийді жөннөң оңуна шартленир ки, о, мәңе классик мәрийчилигин ветени иле (Франса науер-де тутулур - Т.Н.) сәслешир, һәм да оңуна шартленир ки, о, өзү Шарг учун классик нұмұнәдер (формалар) верир..."¹

Ие'лүмдүр ки, М.Ф.Ахундов өз мәрийчи реализми иле милли әдеби просесе жени мезмунду бир сатира үе јумор көтирди. Догрудур, она гәдер де әдебијатда құлутын, иронијанын мүәјјен формалары олмушдур. Населек, һәвчалиji жетүрәк. О, классик поэзијада сатирик мұнасибетин мүәјјен формасы олмушдур..

һәвчалик учун айры-айры шексијетлерин тәнгиди башлыча жүксү-сийјетдир. Менз бу меведен да h-Зердаби "Экинчи" газетинде оны гарыштымынды. О, бедии тәнгидин ичтимай өткөндән мә'нелү үе долгун олмасы тәләбини ирәли сурхруду. һәвчән фәргли оларег сатира һәјата, керчеклиje тәнгидә бедии мұнасибетин юқсек тәзішүр формасыдыр. Сатира - конкрет тарихи-ичтимай идеяларының тәнгиден иштимай менфиликлари иғза әтмидир. Сатира айры-айры синиf үе табегеләре, һәтте бутун ичтимай гурулуша гарын тәнгиди мұнассоет ифаде әтмеје есаслендир. Бурада сәнаткорын синиf мөвгејк мөjdана чыхыр. Менз буна көрә иштимай сатира әдебијатда реализм бәргәрар олмасы, һәјат һөгигетлерине аналитик мұнасибетин түбвөтәннәсі иле сыйы суретде злагедардыр. М.Ф.Ахундов милли әдебијатда реализм, сатираның оела бир сәзүйе және талдарды үе бунунда да әдебијатда сатираның епарычы мөвгејини тә'мин етмис олду. XX есар әдебијатында

1 Г.Яшор. Ревлизм: сәмет во һөгигет. Бакы, Елм, 1980, с.63.

Сабирин ве Ч.Меммегулузаденин јаредичылыгында сатиранын инициаторы буын тесдиgidir. Ч.Маммегулузаде иле бирликде Сабир милии сатираны көрүп жетче зеккендешдирди, онун һәјата, социал мунисибетларга тә'сир өттүрүс дәүрөсини женишләндирди. Сабир өзүнегәдерки сатиранын ең јаңы чөнатхарини мәнимседи ве өйни заменде она јени ичтимаи-сијаси мәзмүн өөрөрдөн поэзијада мөвгөйини мәжкөмләндирди. Мә'лумдур ки, Сабирдан бир за айзак, кечек есрин 80-90-чы илләрнинде сатираде ичтимаи үндердә ве гөмбүдүлүк нисбетен зөнф иди; сатирик ше'р тәдгигатчынын геjd етдији кими, дилактик характер дәшишырды¹. Сабир поэзијада сатираны дидактикалык унсурлардан темизледи, онун һәјат һадиселерике бәдии-тәнгигиди мунисиоеттана кескинләндирди. Сабирин сатирасы - һәјати мүшәнидеге етмәклә кифајетләнмиштәрди, бу сатира һәјати тәһлил ве тәдгиг едирди, пахырыны, дахиلى զиддијәтлерини, мубаризесини ачырды. Вахты иле тәнгидчи Ә.Назим јазырды: "Сабир дөгрүчүдүр, дөгру жазыр, һөгигати көстөрир. Сабир бунунла да галымырды. О, реалист портреттини вердији инсанларын ең интим чөнатмерини, онларын, нетте өзлөриндөн оеле кизметдиклери фикирлерини ачыб, күн ишыгына чыхарырды"².

Мә'лумдур ки, М.Ә.Сабире гедер, елеңче да "Молла Несреддин" эдеби һөрекатының гедер Азербайҹык әдебијатында сатирик поэзија мүејјек инкимаф мерһәләсек кечмишди, онун бар чох кашр, мөвзү-идеја, тәнгид һадарлары формалашынды. Беле ки, Г.Б.Закир, М.Ф.Ахуевов, С.Ә.Ширвани кими сәнгеткерлар әдебијатда мавриғчи-реалист сатиранын ясасыны гојмук, сучуң ен'енест"ни јаратышлар.

Нәзәкәт XIX есрин өвөллөркендән баслајатраг М.Ф.Ахундовун мүссиризәри ве сөлөфләри олан А.Бекыланов, Г.Б.Закир, М.Л.Вазең ве башгалары поэзијадын мөвзү ве өфәде вакытлары чөрчүүлөрүнүн көннөмандирләрек она сатирик унсурлар дахли едир, реалист ше'рләр јарастыра тәмбөүс көстөрирдилер ве белеликде да, онлар әдебијатын реалист прынципларын мүәжжелешдирмек јолунда чөсаретли адымлар өтүрдүлөр.

1 Х.Мемедов. "Экинчи"дая "Молла Несреддин"е гедер. Бакы, 1987, с.241.

2 Ә.Назим. Сечилимий есөрлөри, Бакы, 1979, с.363.

М.Ф.Вазең поэзијада спигончулуг, формализм, юни образ за мөвзу есареттәне гарыш чыхыр ве сәттик мөвгәјини бәле е'дан едири:

Гүлдеги охшайсан баш нечелардан,
Мин чуре уйдурма мәчәрәлардан,
Чәйнет, чәйеннемден, денизден, чајдан,
Хүлден вә булбулдан, күнешден, айдан,
Ничәрәндән, вұсалдан, гәмден, кедерден,
Мин деңе чејнәнмиш гафијәлерден
Ше'р тұраштырыб мыйылдаңылар!
Сәзде шаир кими мин нифретим вәр...

Сатирик поэзијанын маһијјеттәни һејат нағигетлеринин ичтимай дерти тә'жіл едәр. Шаир бу нағигетті олдуғу кими, гүсурлары ве еўблери иле галәме алым. Сатирик шаир, олбетте, идеалдан мәһрум дејилдир. О, мүсбет идеал мөвгәјиндән һејаттың көзөллијине, инқишаф ганунең жүнгилугизарына тәзәл қашқыл еден еյбәчарлікләри редд едири ве бунунда да һејаттәде жени, мүтерегги мәжлдерин гүвнәттесінене чалышыр.

Ч.Ә.Ахундов сатиранын бу үстүнлүқтүн чох дериндең баша дүшүрдү. Гасадүри дејилди ки, Закириң сатирик јәредычылығы М.Ф.Ахундовун диггеттән хүсуси оларег чөлб едири. О, "Нәзім вә неср нағтында" мегалесинде әзірді: "...Мен айжами-сејәнеттіңде сеғбеји-Герәбагда Молла Пенәһ Вагиғин бир парә хәјалаттың көрдүм ки, зирк етдијим шерт оңр нәз иле онде көргиду вә дәхи Гасым беј Саруҹалуји-Чаванишире дүчәр олдум ки, алнег түрк дилинде онун мәизуматы мәним һејреттиме бәис олду. Ондай өтүрү ки, дөлжым шерт эңдә оның мәизуматында тапылды".^I

Кечең асрда әкинчи јарысында М.Ф.Ахундов жеркемли драматург, шаир, пискар, матерналист философ, мубариз етмәст, реалист адебијјат незерінде әзиси ве публицист кими шеңберт газетимир. М.Ф.Ахундовун драматуркијасы әз деңгәтилиji, мидли характери дәлгүн, мүкәммел экс етмеси иле Азербайжандың тишил тәттіләриндең көпшисендеги тәсиси. Енни заманда М.Ф.Ахундов адебијјат вә сәнгат мүтерегги инқишаф жолуна, - реализм вә хәлгилек

I M.Ф.Ахундов. Әсерләри, ч.П., Бакы, 1962, с.203.

јолуна салмаг, бу инкишәф низәри чөбәтден есесләндүрмөг үчүн бедек тенгиде хүсүсү өһәмијјет верирди. Муесирлери арасында М.Ф.Ахундову ферглендиреп башлыча чөбәт - оның айдын дүйнәкәрүнү мөллөк олымсыз иде. Ингиләслилк ве демократизм бу дүйнәкәрүнүн сәчијјеви хүсүсүйјетиди. Азербајҹан демократик фикринин бөјүк хадими кими јүксөлөп М.Ф.Ахундов земанесинин мұғыттың ижтимаи-сијаси, әдеби-естетик мәселелериниң ингиләслилк-демократизм мөвгәјинден һала етмек ишинде чох бөјүк хидмет көстөрмөдір ве өзүндөн соңра кален Чалил Меммәедгулұзәде, М.Ә.Сабир кими реализт жазычылар үчүн ернәк олымайды.

Әкәр М.Ф.Ахундов реализмийн тенгид һадефлерини үмүмиләндирсек, деје билерик ки, о, мұстабақа һөкімдерлер ве руһанилерин зорла јајдығызы "Задачалыг ве разыллак, виңдансызылыг, тамаһкарылыг, јадтагылыг, ријакарлыг, һијләкәрлик, мәнкорлуг, хәбислик, горхеглиг ве измердлик" кими сәфеттерин ақының оларға, заңметкеш халға "догрұчулуғ, әдалетлilik, миңнәтдәрліг, али-ченабылыг, мәниболыг ве герәсизлік" кими есіл һуманист кејіпкүйдөрлерин анылајырды. Башта сезле, М.Ф.Ахундовун реализмы мусабет ве ишығын идеалы өрхаланып ве күвенирди. Бунунда да, М.Ф.Ахундов бутун соңраки ишалы реализмийн идеяда ве естетик инкишәф јолуну тә'жін етмис, реализм ишалы тәффеккүру истиғамтәндирмішідір. Жени тарихи меранитде, ингиләсliлдер ве дејишикликлер дәврүнде Ч.Меммәедгулұзәде, Сабир, Н.Нериманов ве б. Ахундов реализмийн бу хүсүсүйјетиндөн меңаретле, мегсаде мұваффиқ әзизде истифаде етмис, есармандында ишлі көрчеклијан хәрактерик, захты еткүн меншік чөбәттерини, социал гүсурларының меңа ишығын, мусабет идеал мөвгәјинден ачыб көстөрмөдір. Бу себебеден де Азербајҹан реализмийн эмблемаларынан олан М.Ф.Ахундов ез хадефлерине мусабет мәвгеден шикар етмек принциптін һегиги сенет јолуну тәвсие етмис, Азербајҹан реализм ало-бијјеттінин јолуну ишылдырымсыздыр. Бұна көре XX ғаср реализм адебијјеттінде М.Ф.Ахундовун мәзриғчи реализм ең'әнелері ве әдеби-естетик ве һајати гүзәсияни сахалайырды.

Ізекин бу есрии реализмиден даңындаркен көдесе бе'зи алебијјет-и-мәслилар мәзриғчи реализмийн оңр өчөрдөн кими IX ғасрии әккөндериде да

мөвчүд олмасы фактыны жазымынча нөзөре алымырлар. Месален, Азербајҹан реализмийн типологиясыны нөзөри чөнөтдөк есасланыпрыш J.Гарејев XX өсрийн азаттарларинде тәнгиди реализмде јекашы мәрифчи реализмни де мөвчүд олмасы һөгигетинин үстүндөк кеччиш, онун рөзлөк едеби һадисе олараг ишканағыны көстөрмөмөнүйдөр. J.Гарејевин Азербајҹан реализмийн типологиясы же мернәхелерине һаггында тәгдим етдири концепсијада бу фикир ез ифъадесине беле тәпшисшыр: "...биз Азербајҹан реализмийн кечирмиси олдуругүч үч өсас мернәлеје мұнасаб оларег амегіздаки үч истиләһиңи мегсадеујуғуннан тууруу өлкө чөнөтден даңа догру һесаб едирик:

I. Мәрифчи реализм: Азербајҹан реализмийн тарихинде ен бөјүк дөврүүр. Даңа догрусы, бу реализм М.Ф.Ахундовун едеби мектеби, реализм нөзөрийеси, естетикасы же ен'енелери иле озғы олан дөврөри өнәтке өдөр.

2. XX өсрийн тәнгиди реализм: XIX өсрийн сонундан 20-чи илләре гадарки дөврүү реализм нөзөрдө тутулур ки, бу дөврүү ен бөјүк нұмајан-хөдөр Ч.Мәммәдгулузаде же М.Ә.Сабири һесаб еткек олар.

3. Союзелист реализм¹.

Әюсөттө, тәгдим олунған бу типология еттираз дәгүрмүр. О, елими чөнөтдөк өсаслы же бүтөн көрүнүр. Аңаңг бунында беле гејд етмеје билмөрдөк ки, Ахундсөз реализмийн хас типология хүсусијеттер мишил реализмий сөзлөрдөн түшсүзлөрдөн де мүшкендө олунмуштадур. Пролетар поэтикасының ерөөсү олан Сафириң ярадычылығында мәнз Ахундовун мәрифчи реализмийн хас естетик көйфијеттер - најаты, көрчеклији никони естетик гөвәрәжүү хүсусијетти нөзөре чарырды. И.Ф.Ахундовла Сафириң сөнөт көрүшлөрү вәрсиялары да биз бунында изаһ етмелийик.

Сафириң сөнөт көрүшлөрү иле И.Ф.Ахундовун нөзөри жерүшлөрү времышында дерки дахали јаһының Азербајҹан едебијүттөн тарихинин ичтимай најатына һәмәнжүк илгизиерлік дөкөн реализм естетик принциплерин варислик хүсусијеттердөн иреклөк көлкөр. И.Ф.Ахундов бедик тәсвирде һөгигете ујгун қалынайтын поетик мугајисәдерден истифеде еткек елејиниң чынсыр, сколастик

1 Г.Јакар. Ревлизм: сөнөт же һөгигат. Бишкек, 1980, с.24.

поэзиянын принципперини редд едир ве оеле сајырды ки, иккى ше'рийн
есес шертлериндөндөр: мезмүн көзөллий ве ифада көзөллий.

Бөјүк салефинин суу көрүшлөрек Сабир ивлики жудафын етмис, нәм
де форма ве мезмүн веңдетинин классик ифадесиниң из ингилаби-сатирик
поэзиясынын тимсалында зертлүпдөр. Сабир ингиләсси сатираның һөјати иш-
икасын бутөв бедий системи сөвијесине галдырып. Ингиләбси сатира өзөмдү-
шүү Сабир ше'рийинин новаторлугуну, онун мөвзү ве идея вакыттары, генреман
концепциясынын долгун ифада сидир. Башгэ сеззэ, Сабир сатирасынын милли
реалистик ше'рик сатирик эншелеринден Фергәнәндөр. Догрудан да, Сабир
поэзияда һөјати, социал көрчеклийн садече төңгид етмиш, менди ве хөлкө-
ли тәрефдеринин устүндөн пердени галдырып, нәм де көрчеклийн јенидөн
гурмаг, јаратмас идеясыны ирэли суурү ве ясаславандырып. Сабир сатирасынын
ингиләб көйфијет көтирең де мәңгү онун суу хүсусијетидөр. Еле хүсусиј-
ет ки, Сабирин ингиләбси сатирасынын әдеби мектеб аднын дашынаг үнгүгү
гөзандырыштыр. Сабир әдеби мектебине онун ингиләбси сатирасынын ек са-
чијјави хүсусијетлери дахиладир.

Бупунда олагедвар олараг илк иевбаде көстармалыжын иш, М.Ә.Сабир
сенетинин күчү онун докторлугунда ве һөгигет һиссекин деринлигиндейдөр. Сабир
кулутуу һөјат көрчекликтеринин хүсуси илдик формасында ве һөч де
еди олимжыб, фикир ве илдикле јогрулумш күлүмдүр. Бунда көрә деңе билерик
ки, Сабир сатираларындан объектив олараг дөгөн күлүш ренжаронк ве мухта-
лифдир. Поэтик күлүтүн бу мухтелирлий һөјаттын чүреккеблүү иле, көрчек-
лийн бу поэзияда бутун занжанлий, динсизмиз иле екен озулмасы иле
шертленир. Сабирин күлүтүн онун тасвир олуулан предметтара мүнисибети,
өзүнүн дүнијакөрүшү иле мүнайжын олуунур.

М.Ә.Сабир ясерләринде ифаде еткөбүрчиле бир гадер занжыр, лажын
чох пардаг олан күлүш көтөлкөчө деринлешен, даңа да чө'нәлемен, һөјатым
вө хәрактерлерин сөбәчекликтерин көскүнлөндөрек, чылдагылышчарын сатирик
бир көйфијетдөдөр. Сабир гети суратта яномырды ки, ивеселди да, бутөв-
лукда чөмийлүктин до гусурларынын иштөннө ве күлүндөн Зөйтө Шайы бир же
арздан галдыра билмес. О, бу естетик бетмис иле М.Ф.Ахундова кот һөнүн-

алы. И.Э.Сабир мұчаррәд фикирлере, үмуми, предметсиз те'рифлere, темтәргалы және бәзекли иберелер еуән ше'ри негиги ше'р сајмырды; һәјатын деңгизлеклерине бахмагдан горхан, һатигатден, реал өлемден гачан жазычыларын мәдениеттің иле барыштырды. Сатирик поэзија онун елінде керчеклиji деңгиздерменеситесидір. О, нағисе ислаһ етмири, ексине вахты әтмушу, әлтүн мәнкүмү секурду, иғис едірди, сосиал және естетик чөнөтден инкар ве редд едірди. Сабир поэзијасының женилижи ве новаторлугу бундан ибератди.

И.Э.Сабир реализм кениш, еңатели баша дүмүрдү ве ен есеси будур ки, поэзијаның һегигете седегети онун реализм андајышының бағылча чөнөтидір. О бене һесаң едірди ки, сенеткер заменның күзкүсү олмады, есердеріндегі һәјаты баземемели, ону олдуғу кими, ежини-әйри, дүзү де дүз жестермелідір.

Бұтун оу хүсусијеттере есасен биз Сабириң јарадычылығының XX әср едеби просесіндегі тарихи ролундан - едеби мектеб јараптамағ түрдегінде давына билерик. Бу мектеб өз идея мундеричесі, форма ве үслуб чөнөттери е'тибариеле Азербайжан ше'ринде тамам жени һадисе оларға мейданған ғылымиадыр. Аңчег ейни заманда онун милли поетик тәфеккурде дерин, гүзвет ли кеклери де вәрдүр. Сабир едеби мектебіндегі, Сабириң јарадычылығы тимсазында формалашған ингилаби сатирик поэзија чарејаның милли сатираның бұтун муһым чөнөттери ве ен'енелері бир вәйдет һәлінде тезаңтур етмекдейдір. Тесадүғи дејіл ки, Сабирден дәныштарқан тәдигітчылар ону Фузыли иле мұтағаисе едір, Сабирде Фузыли поэзијасының давамы, инкишеғына көрүрлөр: "Сабир-Фузыли проблеми жаңыз романтика ве реализм арасында жох, һәм де жирика ве сатира арасында "естетик үнисијет" двиресинде мерегли мұшындаудар епармеге имкән верір"І.

И.Э.Сабириң һәм јарадычылығ акты кими, һәм де көзөри оларға есас-ланырымғы ингилаби сатирик ше'р мектеби сенетде идеясының, јарадычылығы сијасетден, сиңїр мұбариәзден айырмалған тәмәјуллера гарыш идея ве естегік мұбариәзде инкишағ едір ве мәнкемленирді. Азербайжан реалист әдебијатының күмәңкендөлери өз идея ве сијаси инкишеғлеринде ингилаби

I Г.Джар. Жастаралық әсер, с.228.

бәрекетта, фәнде синфинин мұбarezесине ве метоуатына еркаланырдылар.

Ен'енеңе бәғылышында ондан сәнерәли фајдаланып - М.Ә.Саорир ше'ринин ве онун әдеби мектебинин башшызы кејфијетлеріндегі бирикір. Сабир поетик мектеби миниллик Азарбаевчан ше'ринин Низами, Хагани, Ғузали, Зекир, С.Ә.Ширвани кими јерадычыларының ен јаҳшы ен'ендеріндегі етап-деленимышылар. Лакин о да һәтигетдир ки, Сабир ше'ри ен'енен, тәрихи поэтика тәржүмасында мәннелік жағынан да дағындырылған. Ен'енеңе тәржүмасында "Азарбаевчан" ше'ринин ичерисинде "аримшиш, она "номиудур". /J.Гараев бу мәсаланды дұстарынан көзін айтады: "Поэзия тәрихимизде Вагиф ве Фузулинин тәмсалинда дәвам едей таби мұхтәлир үслубы истиғамети үзүн өндейтеде Сабир Сирлемешірір; Вагиф сабетли, Ч.Меммәдгулудағы демократизмі, Фузулинин психологиязмы, Низамз әплизигі-немиси Саорирде синтез тәжірибелі едір".

Новаторлуг да Саорир мектебинин айрылмаз хұсусијеттерінде. Сабире шеһрет газандыраң да будур ки, о өз сәндерлерини садаға тәкәрәр етмәміт, әдеби бәрекетта идея ве јерадычылардың өзіндең деңгелі истиғамет беререк озғарып, ингилаби епоханың муренін көб, чегем, зиддийеттік возиғелерінде пәнди үчүн һаизирламышылар. Саорир әдеби мектебинде дахыл олан шарыгер де оңың жолону ве принциптерини излејдерек дәврүн, ичтимай тәртіптін мұнум иштимай проолемлерини јерадычыларында екінші етаптарда белгіліләр. /Демек, мұсақтар әдеби просес үчүн М.Ә.Сабир ирек мұстасна аңызајете мәдени омынудур. Оның жүксек сенаты, серт ве әналитик реализмі, чесареттік ве мудрих өтөзөвлөштігі, заманы поетик идреккін зәнкіншілік есіл јерадычылардың мектебінде.

50-чи илларың орталарында е'тиозран-совет адебијаттың салынған ең ірі проблемалардың салынғанда реализм проблемасы аның жерлердегі бірінші туттур. Реализм, онун идея-естетик хұсусијеттері, тәрихи ве тиесілдересі, реализм дикер јерадычылардың методлары ве мектеблері шең алагасы соңғы адебијаттың насының, естетик фәннияттың мәркәзін мөззусу онында.

СИР БА М.ГОРЖА АДЫНА ДУКІЈА Әдебијаттың ыншаттујуна 1957-жылде ғана жүргізілген кеңінен мәннелік жағынан реализм - бир метод оның дұстары адебијатта инновациялының мұнусы проолемдеріне жағынан ве дүккәнде жағдайдарынан.

Дискуссајэдан соңра реалист проблемдерине дайр јени тәдгигаттар мөјдана чохды. Белек тәдгигаттарын бириңде реализми онун инициафының нөр бир мерзелесинде пәмин мерзеленик ичтимас вә естетик инициафа илие өјрәнмек деңгәм көлдәжи көстөриларкен геjd олунардуду: Реализмин нөр бир мерзелесинде онун изклизмафының өјренилмеси нәм дәврүн реалист методунун хүсусијәтләрин сипти, ичтимас-сијаси вә естетик мубаризелери иле аягедә, нәм да онун кечмиш вә һазыркы ошыгы методларла мұнасақтасты, яғни онун варианти аягеларики вә новаторлугуну дәгиг өјренилмесини талеб едир¹.

Сабир милли реализмин јени, жеткинлик мерзелесинин јәрәнмасында ижислесиз рол ойнады. "Сабир реализми дерин оир ичтимас реализдир" дејиб-дэр (Ә.Назим) вә бу характеристика тәмамында докладдур. Белек ки, XX есирин аявларында ше'рде тәнгиди реализм Сабирде башледи. Өз тәнгиди, ифть-едици ше'рлерами жаңынан Сабир милли бедик тәфеккүр тарихинде јени мерзелде ачыды. Бу реализмин идея-естетик асаслары социалист ингиләби, ягында кеден мубориза иле сыйын аягедәр олмушшур вә биләвасите ондан береншийдәр.

Сабирин оу тарихи ролу Азәрбайжанды Совет нақимијәтинин галабет-сандаң соңра 20-чи илләрде Сабир ирсияне мәрети сон дөрөзә түүштәләндирди. Сабир јени тојата, јени чамијјете ен јеҳым шаир олду. Чунки ез дәв-рүндә Сабир фәһиме вә кәндилларын иғтисади вә ме'неви азаддлығыны мудафиеси, етими ен керкемли вә парлаг-сина олмушшур. Сабир поэзијасының бутун зәң-меткес сәйиғләре, онларын шуруна вә психологиясының тә'сир иткүчүлүк иди. Прослеттар ингиләбі Сабир "нәгиги пролетар шаири" (Н.Нерименов) кими га-бул етди вә танытды.

М.Ә.Сабирин ингиләби-демократик поэзијасы ез форма вә мәзмуну, өчүни гејаси е'тибәриле тәнгиди реализмин тәләслерине چаваб берди. Кимиз, сиңи заманда вә новаторлугу иле бу реализмин черчивеларине де там ма'насы пле сығыпды. Аббас Сөләнат бу нәгигети чох айдан вә образлы шәхисле язда едерек пело вахты иле жазырды: "Сабир адебијјатымызда азим

I Реализм и его соотношения с другими творческими методами. М., 1962, с.6.

Оир ингиләб вүчүде көтириштүр". Айдындыр ки, Аббас Сәһнэт кими әдәбијаттагы сәррағы бу чүмлө иле кибајетлене ойламаңди. Оны көре де о, Сабирди: "...әдәбијатымызда езимлө бир ингиләб вүчүде көтирипаси"ниң излийдатын жердегерек даңа сонра көстеририди: "Сыбир көнин ше'рлердө жени ше'рлүк арасында бир асрлик гадер учурум ачы ки, оир даңа кери дөңүс о укурум атланмага кимседе чур'ет ве часарот галмады"¹.

Бундан еврал көстерилиди кими, жени г. тист еләбијатта М.Ахундов башланыштыр. Революст әдебијаттын идея-естетик принциplerи Н.С.Ахундовун драматуркия ве несринде, естетиксында формалаштырылар. М.Э.Сабир исө М.Ф.Ахундов јолуну давем ве инкишаф етдирирек милли ше'рде реализм жени, кејфијетчө даңа јуксек бир зирвоја галдырылар.

М.Ә.Сабирин ичтимай прослемлари, керчеклийн актуаллештирысы вәчиб метлабларин реалистчесине ишыгандырмак бечарыгы 1905-чи илде жазылып "Нејет" газетинде дәрч олунмуш мәшінур "Бейнелмилел" ше'ри иле башланды. Жене һемин газеттә Сабирин "Бир мәчлисде он иккى кишинин сәнбети" ше'ри чыкды. Беләликлө, шаирин "поэзијасында ичтимай сатира ве тенгиди-реалист төсөвир үсүлү бергөрөр олду". Бу сатиранын үмдө көзүнүн онда иди ки, бурада шаир айры-айры синиғ ве төбөгөлөрдин психолокијасының, ичтимай симасыны ачып, реалистчесине чанландырыларды. Сабирин бәдий тенгидинде ве ифрасында феел ветендап шаир мөвгөји һәлледичи фактордордур. Баш айры-айры социал төбөгөлөрә анык типләрі төсөвир едир, онларын ичтимай тәферди психолокијаларыны мүәјжәнләштирир ве бутун бу һәлларда охучу онуң сөнөткәр мөвгөјини, һадисадаре, тәпәжларга тәбәрәг синри бахышыны айлантырылаштырып көрүр, бисс едир ве башылчасы исө охучу шаирин бу мөвгөјиниз ве мөвгөј кими гебул едир.

Меселен, "Бир мәчлисде он иккى кишинин сәнбети" асеринде аның әдәблер сөчкимиз ки, онларын һәр бири ферди сисе да, һем де үмүмкү сүйлә-бөлгөлөл сималары да вардыр. Бу әдәмларын һемисин истисмерчы спафкө мәндердөр. Буна көрәдир ки, онларын һәр биринин һәјет өзмөчтөн хөлгөн айланып салып-

1 А.Сәһнэт. Сабир, "Жени иршад" газети, 29, 31 август ға 3.сентябрь 1911, № 2,4,7.

майдыр.

Сабир чедир поетик исте'дад саңиби олишудур. Поэзиједа тәнгид етмек, најеса күлмек, истеңзелүү мунасиоёти ифада етмек бу исте'дадын сазылача хүсусијатлериндендир. Ону да геjd етмек мүмкүндүр ки, ичтимай көрчөлүк фактларынын мәнијјетине нуфуз - М.Ә.Сабир јерадычылыгында чох еркән өзүнү нисс етдиришидир.

Наяата реалист мунасиоэт, көзүачылыг, негигет ниссинин дәринилүү М.Ә.Сабир ше'рларинде еркән чагларда өзүнү бурузе вермишидир. Моллаханазада охудугу вәхт жаздыгы ше'рлөрде дә көләчек сатириккүй исте'дадына жас чизкиләр чох габарыгдыр.

Мен Хелилудаң-е асрем, педерем чоң Азэр,
Сәфәр әз Бабил-е-Ширван конем иншаваллан.
Корче у дефтәр-е әш'ар-е мәре паре немуд,
Весл ба тәб'е дорәфшан конем иншаваллан¹.

Бу мисрәләр Сабир тәхминин 12-13 жашында икен ше'р дефтәринең өмөттө оны шаирликтөн чөккүндөрмөк истәјең атасына жазмышыр: "Дүр сачак тә'бимдө оны скрещидирәрем" дејен шаирин һөле илк ше'рлөринде онун ше'рлөсө, сөнәтө сонсуз вургунлугуяны излери сезилмакдедир. Сөяжетте чыхмаг учун Саюар жары зор-жары көнүллү оларег атасыны разы салымшыдир.

Бизэ шаирин терчумеји-ћаңындан ма'лумдур ки, Сабир ушаглыг заңында көңчлик иллөринге һајатын сарт негигетләри иле үзлешшидир. Бела ки, атасының јашында - дүккәнде иштәјиб оны көмөк едеркон атасы иле онун зрасмында жарәнан ихтилаф садә аила-мәйшет ихтилафи дејилди. Охумога вә тәңсиле сонсуз мәраг көстөрөн бир көнчин мүејјөн чөтинликлөрле үзләшөркөн кечирдилди азбу азбу вә дујгулары онун ше'рлөринде ифадесини таптарды. Бу мунасиоэттө Абас Сеїннөттин сөјләдиди бир фикир чох мә'нальдыр: "...алыш-веришден айылда охудуб жаамага һаваснак олдугундан атасы далтенк олуб, ону мәзэмдөт елириши. Һатта оир дафо ше'р китабыны да чырмыш"².

Мисрәләр тапсила, тарбијајә мәне олан мұғафизекар типләри амансыз сертке тәмчеси иле генчләјеңг Саюрин реалист поэзијасы реал һөјати

1. М.Ә.Сабир. Խոխոնамә, ч. II, Бакы, 1965, с.7.

2. А.Саркис. Сабирин тәрчумеји-ћаңы. Өсөрләри, ч.2, Бакы, 1976, с.25.

мұшәніделерден башлајарег тедриген гол-ғанад ачымы, наңајет, өңеалың телеби иле бејүк поетик һедисеje чөврилмішілер. Догрудур, Сабире ғедерде илли поэзијада тәнгид ве ифта мотивлері олмайдур. Лекин бу мотивлер чох аз дәрекеде биткин соосыл умузилешдірмә сөвијесине галса билмайдар. Сабирин поетик тәнгиди езунға ғедерки поэзијадан көр мәжден әзбел иткімен мәгседдеринин еудынылығы ве тарихиалиji иле ферглекірди.

Сабирин тәнгиди мәрчүд көрчеклиji дејизимек, әделетли ғенүн-гајдаларла әзбел етмек мәсөди иле аныланмысыды.

Сабир бејүк, күчлү, һесесе тә'бе маңыл жаңир олмайдур. Оны бу шеирлік хүсусијети езуну чох еркен захтлерде бурузе вермайдыр. Көлөчәйин бејүк ширигинин моллаханеда охујарқан мүелділік С.Ә.Ширвани иле ше'рләшмеси ме'лумайдур. Бу поетик јарышда Сабир мүелділіміндән көрада галымыры Сиңү бу зақта энд ше'рлері ичерасында бир сыра диггетелајыг, ма'налы - оланлары да верділір. Сабирин һемиә ше'рлері бедаһетен демеси де ме'лумадыр. Ширик бу ше'рлері чох инче, хәфиә жумор һисси иле аныланымышыры С.Ә.Ширвани иле бирлікде сеңберден калмык бир шамахылының жортушы кетмесі де онларға тимон батышламасы (Сеjjидә үч, Сабире исе бар ламон) ве бу нәргәдә Сабирин бедаһетен сеңледижи мисралар хұмса ве зекаты лаға ғојур ки, су факт Сабирин илк ше'рлеринин сатирик-жумористик хәректеріндегі хабер ве-пир. Соңралар бу тәнгиди мүнесибет деңе да күчлемесін де дернәләштіреді. Шариет ғенүнлары, ғедиңниң ңұругоузлуғы, көңялек тарәғдарлары Сабирин реалист сатирасының бәшіліца һедеңи олмайдур.

Сабир Азәрбайжан ше'ри тарихияне бејүк реалист сөметкер қими да-хилдір. Әлбетте, Сабире ғедер де әдебијат, поэзија реалистик көчиме-мішілер. Вагиф, Закир, С.Ә.Ширвани кими Азәрбайжан тәндерларынан да јарелиш-лығында реализмнң конкрет тәсвірлорине раст көлмек мүнкүндір. Сабире ғедерки реализм Сабир реализмінин һава-ланымасында ве ақсаје чатысмында исе һәллодици рол ойнамышыры. Фу оғороде әдебијаттаунасында күрәјет ға-дер давынғылмайшыры. Натта тәдгигетчылар Сабир реализмнин гөзеккүлүгіде Физули башланғычтын ролуну хүсуси гејд әдәрлері. Закия Сабирин ғазарас,

өзин земанды миалға поэзијанын тарихинде жени мектеб ачмег, реализми көзірійтетте жени бир мерһелде және галдырмег везілесини һајетте кечірмек де дұмынаду. Сабир классик реализмин жени мерһелесини – тенгиди реализм мерһелесини жаратты үе бунунда да реализмин социалист типи үчүн земин һазырлады. Сократек жерәчејимиз кими, социалист реализминин мүејжен естетик көжійтеттери Сабирин поэзијасында формалашылдырып. Реализм жаралычылық методунук һем тицлерини, һем де онун мұхтелиф тасвир формаларыны, бедиң идреки функсијасыны онун реал көрчеклиji, тарихан конкрет шеренти мече үмумилешдіриб екінші етмеси аныли мүејженлещірир. Азербајҹан халықтың язылы үе шиғашы адебијаты өз һајети ин'икас методу е'тибарида мұхтелиф үе олса да һиссі онун һемиже дејіншіз хусусијатта олмайдур. Әдебијат тарихи көстерір ки, ғадим үе орта есрлер адебијатымыз – Низами,Хагани,Насими,Фузули үе бешге классиклерин жаралычылығы реал көрчекликке, деврун иттимай-социал һајети үази өлагеде инкөрді еткішилір. XIX есран иккінчи жарысында исе М.Ф.Ахундовун жаредычылығынын тимсалында адебијаттың реал көрчеклийн социјеви нағиселерини үе таппелер сипасасыни екінші етмеје гүзветли мајл көстердијини, типик шеренти тицек характерлердө үмумилешдірмек гүввесини көрүрук.

Мұснір адебијатшынастың беле һесаб едир ки, Азербајҹан адебијаты тарихинде реализмин бир жаралычылық методу оларға езүнемехсус генундағы үлгілер, типологиясы үе инкишаф мерһелелері олмайдур. Азербајҹан реализмін адеби-тарихи инкишафтың нағисесі оларға мейданға чыхмын үе өзүндегі реализмін дүнінде адебијаттың формалашасынын үмуми генундағы үлгілердің әрдебе едир. Азербајҹан реализминин идея үе поетикасы шағын Ауропа реализми арасында жаһының олса да, онун һем тарихи, һем де типологияның өзүнемехсус социјеви миалли өзеттөрлері вердір. Реализм шағын һауар олымын тедғигеттерде, Азербајҹан адебијаттыңде реализмінде миал үе үмуми көжійтеттеринин изеңші мұхым жер туттур. Совет адебијатынында жени бир көттегемет кими формалашан Шерг жаигларынын әдеби-жазылышында реализман тәсеккілду, инкишары үе типологиясынын өյрәнілімінде бу патшатан тәсдигидір.

Реализмнин үмумијјетле һер бир милли әдебијјеттә илк нөвбәле та-
мин әдебијјатын милли-тарихи хүсусијјетлеринин, габагчыл әдеби-естетик
ен'әнәләринин инкишафы оларег мәйдане чыхмасы һағында муддәеси марк-
сист әдебијјатшнаслыгын چохдан гебул етди әлмә бар һигигетди. Совет
Шерги халгларының әдебијјатларында да реализмнин тәзеккулы әз докулуу
буну тоосдиг едир. Реализм бу халгларын әдебијјатларында рус ве Авропа
реализмнин гүвветли тә'сирини өз үзөринде һисс етсе да, биз онуң мил-
ли инкишафыны јалның бу әдеби тә'сир фактору иле шертлендири билмәрик.
Реализмнин бу әдебијјатларда конкрет милли мезмұна малик олымсы да инкар-
олунмаз һеги. Әдир. Совет Шерги халгларының әдебијјатларында реализм
проблемине һәср олунмуш музакириләрин материялларында месаленин бу чур-
гојодушуву дүзкүн һесаб етмек лазымыдыр.

1971-чи илде Бакыда Совет Шерги халгларының әдебијјатында реа-
лизмнин тәзеккулы проблемлерине һәср олунмуш елми конференс ве онун чөп
олунмуш материяллары бу бахымдан диггәти хүсуси чөлб етмекдедчр. Мута-
хассислерин фикринче, Совет Шерги халгларының әдебијјатында реализмнан
әйры-әйры дәверләрдеки инкишәф мәрхөлелеринде маарифчя, демократик ве
тенгиди реализм формалары мөвчүд олмадур. А.һачыјевин бу мәвзудакы
хүсуси тедгигатында месаленин монографик төглили Совет Шерги халглары,
о чүмләден Азәрбајҹан әдебијјатларының тәсрубесине есасланыр.

Реализм проблемлери, онун ферди ве үмуми, типология хүсусијјет-
ләри ејни заманда Ч.Мөммәдгулузеде, М.Ә.Сабир, Ә.Чезим, Ә.Гәмікүсар,
Ә.һагвердиев ве башта Азәрбајҹан реалистларинин јарәдышылгларына, XX
еср әдебијјаты проблемларине һәср олунмуш есөрлөрдә де мүәјјәт дәречәдә
өз елми тәғсирини ве төңгилчни тапшысадыр.

Реализмнин милли-әдеби тарихи процессинде тәзеккулы ве инкизатына,
реализмнин милли типологиясына һәср олунган есөрлөрдә XX есран аввәлләрдән
де мөлжәннесреддинчиләр адланып әдеби һөрекатын күмәјеңдөлөрнән јарәдичи-
лыгы онларын реализм көтириштән олдуглары идеја-естетик үзакыллар төсү
оларег есовс проблеми тәжилд әдир. Чунка XX еср реалист әдебијјатында је-

на же габагчыл олан не варса, бу ва је дикер шекилде "Молла Несреддин" адеби мектебинин инкимашы или елагадардыр.

Вахтиле М.Ф.Ахундов адеби-бадий есөрлерде мезмүн ве форма көзәл-лигинин белгеттінің бедвилијин есас гануны кими есасланырырды. О, бу мәселениң ишін әдеркен дүнің адебијатының номер, низами, Шекспир кими неңеклеринин ирсіні нұмұнеле көстеририди. Ежни заманда М.Ф.Ахундов мә'на ве фикер зәнкүлийнен хүсусиғе диггат жетирмеји зорури сајырды. Ону да хүсуси геjd етмек мәзүмдір ки, бу материалист естетик таласи М.Ф.Ахундовун езу комедијеларында чиңді шекилде көзлемек, комедијеларында најати, конкрет-тарих мезмұна мұвағығ біткен миқали формасы ве ырдағы өсітілдері екта-рынб тәсілдің ве есарнеларында онындағы тәтоғиға етмешдір.

М.Ф.Ахундовуң қазері ве тәрруби ғасырларда XX ғасран әвъалдерінде мозаинесраданынчаларға ве ондарын иккі деңін нұмајандесі - И.Э.Сағар ве Чалда Неммадгулузадекін жарадылығында ез давамыны ве инкимашыны тәнді. Сағар ве Нарзес Чалда Ахундовун бапладығы адеби-естетик һарекеті, Ахундовун әдебиеті за истиғаметлендірдіри реализм черејемине ингәләзбер өсірнин сиясса за житаки талеболары иле өзегелдендерділар. Лекин Сағар ве Нарзес Чалда болу жағынан да жарадылығында даиресінде најате кечірмір, бүтев Сағар адеби һарекетін есас, аверының гајесінде чөвиділдер. Мәнз бұны көре да ондар тек деңгиддәлер, ондайша һәмдіктери ве ардымшылары верди ки, Су жаңындарында есөрлөр де XX ғаср реализміне әквакинг ве мұхталағын қалғырдады.

Дүнија адебијатының тәррубесін ғосдіг едір ки, реализмнің бекінінде мә'жір - нағызғатын ишінкесіндей.

"Балагас!"

- Будур өсімдіктің шары ве парому! Е'тиғадда, олда, саветде - һер кеңдең ңегігет...¹ (В.Г.Балкисов). Реализм, дүнија адебијатында көрчаклијин, ишсанын дөгрү ишінкесін вермін адеби черејандыр. 1957-чи иш реализм мұнаважасында тәсідіг етмешдір ки, реализм көрчаклијин иш дөгрү ве деңгиз тәсвирлік вермессіздік!² Реализмнің бу имкани, онун најати ве естетик

¹ Я.Заббасов. Проблемы реализма и задачи литературной науки. Бах: Проблемы реализма в мировой литературе. М., 1959, с.588.

КУЧКИНУ XX аср Азәрбайҹан реалистләри да, о чүмлөлен Сабир да чөк әзәи
ошеш дүшүрдү. М.Ә.Сабир да өзүнүн диллөр өзбери олак, онуң бөлүгүлүк-
тик программа, јаҳуд кредитосу олан "Ширик, асрикмин винесисијем..." дөсүр-
кен мәңгиз һагигети ез әдеби мектәбинин ме'јары олдраг тә'жүрә ве тәсди-
седирди. Айна исе, ме'лүм олдуру кими, варлығы ejви типи, ejви ejви
екс еде билмәз. "Сабир күзүксү" писи пис, өјрини сәри, түшүнүмсөр..."
кестермәкле реализмий сабит ве али принципинде: "ыхны стык слуру"). Ти-
бии олдраг "Сабир күзүксү"нде "өзүхү өјри көрәнләр" изрәнелтиг көтүрдү,
"көзлөрини берәлдирләр". Сабир Азәрбайҹан реализмике охшыр ве жаңы
оир һагигет һисси көтүрдү.

XX асрин икинчи јарысындан е'тиоарен Азәрбайҹанда реализм әз-
бијәттәнин нүмүнәләри иле јөнөштө олдраг реализм јөрәдäчелүт методунун
тызғыш теолигетчиләрч, реализмий сөнөттөн оашылчы таләбләрүни күдәфиә
вә инкишәф етдиримәје сә'ј көстөрөн тәнгиди фикир дә формизашо мәйдана
чыхды. Бу саңада М.Ф.Ахундовун башладыгы программа XIX асрин сону вә XX
асрин әвзалларинде Ф.Кечерли мүшөффигијетте һајата кечиркүлдүр. Мә'дум-
дур ки, XX аср Азәрбайҹан тәнгидинин еңерчы саңадарындан бирни реалист
әдеби тәнгид чөрәјанындан ибарат олмушадур. Ф.Кечерли ез әдеби-эстетик
коркылары е'тибәркile реализм тәнгидин ен бөյүк нұмајәндеси иди. Күсүс
иlle 1905-чи ил инглизбыйндан сонра тәнгидчынын жерүүлоринде бөйүк бир
инкишәф емеле көлмүш, реализм, мусирлук, һајата фөзи мүнесисет тәнгид-
ниң умда естетик приисиплери олмушадур. Ф.Кечердинин Саңад, Ч.Мә'чәдгулү-
зәде кими сөнөткерләрөн вехтынде көрүб гијметжандирмеси, "Мөлдө Назред-
дин" журнелине вә әдеби мектәбини тағдир аткасы тәнгидчынын әлеји вә
естетик мөвгејинин гөсөгчүллүгүни көстеририлди. Ф.Кечерли "Түндөрдө
кини мәйдана чихмасынын еңәмијјаттани гөтөйјөн вәлтиләди лекәлијт
се'зи тәдгиготларда онун Саңадре "реализм дарси" зөрмөсүнүн салынчылар
мејли тамамиле асассыз түшеноусадур. 1906-чи ялдың айыра... бир олар" АБ-

Ревност әдебијает марксизм-ленинизм идеяларының ве ја ингилес-
тің азындығының төсирі реалист јарадычылық методунда әсбабы көр-
сетіледі де жишишінде јаратыш, онун социалист реализмін тәшеккүлу үчүн деген
јарадычылар газини өзизирлемешдір.

З.И.Ленинин "Партия тәшкилеті ва партия әдебијаеті" (1905) мәншүр магзесіндегі жазмыштар: "Партиялц әдебијает принципі нафын шоратадыр? Еу принцип јелнэң ондан ибaret дејіл ки, социалист-пролетари-
зт үчін әдебијает иши шахслерин ве ја групласын азды атасы
үчүн өсіктө сла билемз, бу иш үмумијјатта, үмуми пролетар ишиңден өсылы
олмажын фәрди иш сла билемз. Рәдд олсун оитареф әдебијјатчылар! Рәдд
шою ғалымдар әдебијјатчылар! Әдебијјат иши үмумпролетар ишинин бир
жасасы, бүтүн феңде сияғинин бүтүн шүүрлү зөвнегарды тарәфинден һөрекете
катарапынан вайид, сојук социал-демократ механизминин "тәкәрции ве винт-
ажа" сипалыштар. Әдебијјат иши мұтасеккіл, мұнтазам, оирләтмеш социел-
демократ партия шинник тәркиб үйссесі олмайдыр!".

Фәйлда һеңдаты или әзәнәмә оларға дикер ичтимай синий ве тәбегелес-
сан да өзінде реалист әдебијјатде айдаған ифаде слүнен тенденсија или
тәсвирини тәспір. Меселән, кәнділчинин вәйлихесине истиснәре, ынугусузлу-
гу М.А.Сабирин "Ұзалуулуг едис башлама ферәде, екинчи!", "Балача сән-
ған", Ч.Мамедикузәденин "Денабаш кәндінин әңвалиеттері", "Почт гутусу",
жазыл күтләшдірілген дини е'тигадын Ә.Нагвердиевин "Хортданын чөһеннем
мәсіндері", С.С.Ахундовун "Чәнәлет түрбәни", М.С.Ордубадинин "Бедбехт
мизандыч" ве бир чох башта реалист әсерлерде бедии тәнгиди миilli реализ-
мнде идея мазмунунуң иече жәншіл, қохланылы олдугуну көстөрмек бахымын-
дан әңвалиеттіңдір. Хүсусилен дини хурафатын ичтимай тәраггија, инсан
саулетін, милястин социал инкішәфінен мәнфи төсирде миilli реализмде күч-
ті де спиритал қарастыр дактымайдыр.

М.Ә.Сабир за онуч һәмфикаирлары олар Ә.Нәзми, М.С.Ордубади,
М.А.Ахундов за бестәләрдин ше'рләриңіде "Гүлдүрчулуг түфәнкі" (М.Ә.Сабир)
және алар халықтардағы ғалым мұбәріна жаңыз бу шарлорин јарадычылығын-
да. З.И.Ленін. Әдебијјат һағында. Бакы, 1970, с.23.

рәсми хас мозијјет кими јох, нем дә реализмн Азәрбајҹан тө'рине верди-
ји јени идеја ве мөвзү истигамети кими ме'неландырылмаңыз.

Догрудур, ислаам дининин еасасларыны тәнгид еткенде И.Ф.Ахундов
һәле кечен есрдә мисилсиз иш кәрмүш, бу саңедә онун, хусусида "Кемалүх-
девә мектубләр" Азәрбајҹан ичтимай фикринде мубәриз атеизми башлан-
гычы ве еасасы олмушдур. И.Ф.Ахундовун атеизми XX еср бедни фикриде
ве поэзиясында јени идеја кејфијјетлери иле зәнкинләтүүшид. Сабир ве
Мирзә Челил динин муртаке мәнијјетини бәйәв салып, ачып ызған еден
еесерлерде бу истигаметин гүввәтленмәсүнне тө'сир көстөрмислар.

XX есрин башлангычында Ч.Мәммәдгулузаденин башчылыг етдији мол-
ланесреддинчилер конкрет тарихи перитетден, онун милли хусусијәкләркен-
ден, типик һадиселериден чыхым едерек И.Ф.Ахундовун башлайыг иш тән-
гиди реализм сөвијјесине гелдүрдүллар. М.Ә.Сабир ве онун башчылыг етдији
едәби мектебин күмәјендәлери дин ве дин хадимларинин мұнағақаскарлыгына,
әксингилаби мәнијјетини текзиголуныз һәјати фактларда відынлизидырылды-
лар. һәле кечен есрин 90-чы илләринде тәнгид ве әдебијјаттунаслыгда
реализм јаредиңчылыг методунун гызын терефдары кими чыхым еден Ә.Кочер-
ли өз реалист-мазарифчи естетик көрүмләри иле Шамахы әдеби мұнъягыне да
тө'сир көстеририди. А.Сәһнәткүл Ф.Кочерлије јазмын олдугу мензүм мәктубу
бу негигәти чох айдан шекилде тәсдиғ едир:

"Јазмысан тәзә не шејлар? - деја сордун мендел,
Руңчун тәркән мизрабзен олдун, гардә!
Сабир иле беле мактубу чох алдыг сандын,
Нер не јаздигса она бана сен олдун, гордас!
Бир замен Насеүх Тэрән иле Сабир бәндә.
Јамаирдыг пәнчымыз гәфләт иле фархәндә...
О периман јухудан сен бизи билдер етди,
Догру, дуг јолда чолышмагынга зөдер етди..."

Бедни әдебијјатда реализмн дөриндеймиси пропсеси језичилердән
хөҗәли, "үйдүрүлүш" һәјати дејил, сөзмәнин башлыча соңмал проблемалы-
рина, ичтимай терәггизни динамикасыны көстөрмек лөзидесүчүк көрдә сүрүр-

ду. Реализмнан бу көзінелері иғаде етмек се'жлери онун форма ве поетикасында да өзүншемесүсүнде жаредарады. Чох вахт реалист ше'рде типик нағи-сахерин мәнфи-сатирик типтерін дили иле верилмеси, ше'рде епик тәсвирде тәсеккүлдү беле үсулларданды. Мә'лумдур ки, мәнфи тип ез синфи мөвгөйн аздын вермек истемир ве өлеммәттө деңгэл мөвгелерини горујуб саҳлајыр. О өзүнүң һағлы билір, әдәлетли сајыр. Беле типпин психологиясының ачыб көстөренең есерде онун өзүнүң сечијјаландирмәсі истер-истемәс сатирик үсүлүбү жареда. Мәнфилијин мәнфи типпин инкарны ве тәсдиги формасында вермешси бунында изән олунға билір. Проф.Ч.Хендан жазмышыдыр: "Сатирик типпиде өзүншемесүс ментиги зерттәр. "Не сохулмуссан араја, а башы белалы ғә'ле?" - деңгән капиталист ез ментиги иле исбат етмек истејир ки, феноменизм ез һүргүгүнү тәләб етмәде, аյға гөлхәмеге, айымеге ве с. иктияри жохдур. Чunksи, онун палтары кеңінә, папагы моталдадыр. Чunksи о, кечими де бәне јағварыб, нүчебалары көрөнде аյға дуруб, икигет еңилибдир. Би шерийдегі элементтегі "рутбазу-чекелі", "ңулу, мұлку, мәлі", "гасри-зәрникары" одмалылдар¹.

Реализмнан сенеттеде бавынча естетик тәдебилерinden бири мүссирилде смын быттың тарихынан ибараттар. Мүссири оның реалист жохдур. Реализм бир нең итесирикке аналогия ментиги мә'на кесе едір. Ичтимай-сијаси үзүлүбдө де реалист чох андерде ғанағаттан бәнс етмек, реалист дүшүнмелмә мә'носимда бәне дүнизүб изән олумынадур.

В.Г.Белинский вахтиле Себе де лејирада: "Тогоң оқынған әдебијетымиздаңын үнсүрлер көтирады, чоху тәсілдердің докторлуду, өлеммәтти, романнаннаннан музейнде, викандарда յолуна салын, рус әдебијетымын, рус поэзијасының дени дәврү Гоголи иле байланып."²

Белинский бу мұхыннаның сөздерінен биринчи жөрбөде Гоголинан да да әдебиєндең деңгән реал дүшүнмелсінін, ез асарлеринде деңгән еттегінде, ал характерда мүссолалеридеги жазысмын, бекінде сезде. Гоголинан да реалистик жастанылған. Себе де Белозер. Онун да реалист мүссири

1 Ч.Хендан. Семи жаралығынан сенеттердеги хүсүннелестер. Ежелгі 1952, № 30.

2 В.Г.Белинский. Сенельни асарлары. №. ОСИ 1959, № 5, с. 187.

керчеклийн аналитик тәдгигинден докторду. Сабир оң гөдер поэзијасының тохунмадығы ичтимаи-сосиал зиддијатлери, ичтимаи-тарихи чеңетден көңкірт вә шертленген типлери едебијатта көтирирди вә бурада ширик башында женилиги о иди ки, о, бу типлерин реалист-сатирик портреттіні жередірди, социал-ме'нави психологиясының көстерірди. Сабириң поэзијасындаки сатира әди вә зәһири күлүш формасында мејдана чыктырыды; бу типин сосиал мәденийеттіні, психологи конкретлийнің өзүндө тәсисил еден сатира әди.

Халгилік Сабир реализминин баш хұсусијатидір. Сабирде халгилік мезмұнду вә кениш мә'неліздір, естетик чеңетден зенкин кеіфійетларға мәнкірдір. Сабир халғын ичтимаи керчеклийниң көстәрекен буны мұтләг дөврүн өздейділгің нәрекаты идеаллары иле үзүү суретте алағаңдандырды. Сабир мектебінде халгилікден бейс етмек 1905-чи ил рус ингилабының мејдана ғојдугу демократик ұнугулардан, милли интинаңдан бейс ачмада демекірді. Кениш халг күтгесиңін арзу вә истеклерини, үмід вә өңејечемларыны поэзијада фада етмек демекірді; ону габагчыл ғұввасына ишамы көстәрмекірді. Абдул-ә Шәиг Сабириң жардычылығындаки тәлгилійнің вә мұасирийнің ма'насын "е'жік едерек бөле жаңырды: "Сабир халгилік кениш елчүде едебијатымызың етирміш, о өзінде гөдер едебијатымызың кирмәміш олар фейле, кәндәл сәннине вә үмумијеттің зәйтепкес күтләје едебијатымызыда мұнұм бир мөнгө жарыш вә бу суретте едебијатымызың мәвләт зенкинләшdirарек саңасын сишилденірмішдір".^I

Башта сезла, Сабир жардычылықтадың халгилік бейнүн ичтимақ иле-лден - халғын истиснердән азак бир көңкірдес чыл атынан алғанынан да ғылмаздыр. Сабир мектебіне жаисар басатын ашыру жаңи М.С.Ордубаев, Сабир мектебінде олар жардычылығынан көңкірдес, мәдени-әдеби, тәсизибы-жаратылыштың олардың олар, әмбебаптар басып жардадылар. Көңкірдес анын жардычылығынан мәдени-әдеби, мәдени-жаратылыштың олардың олар, әмбебаптар басып жардадылар. 20-шы жарылдың көңкірдес жардычылығынан мәдени-әдеби, мәдени-жаратылыштың олардың олар, әмбебаптар басып жардадылар. XX ғасыр өкілдерінде мәдени-әдеби жардычылығынан мәдени-әдеби, мәдени-жаратылыштың олардың олар, әмбебаптар басып жардадылар. 20-шы жарылдың көңкірдес жардычылығынан мәдени-әдеби, мәдени-жаратылыштың олардың олар, әмбебаптар басып жардадылар. 20-шы жарылдың көңкірдес жардычылығынан мәдени-әдеби, мәдени-жаратылыштың олардың олар, әмбебаптар басып жардадылар.

I Бах: "Мағариф ишчисі" журн., 1927, № 1, с. 6.
2 М.С.Ордубаев, С.Ф.Філіппов, "Константинов" 1927, с. 6.

ак куауму, сатирик нозерде тутурдулар. Сабир сатирик поэзијеки ичтимай тенгиз, сиялыны чөвирди. О, сатира же еден шекрлерди бөйүк санат да төрбөре жиңиб јеткиндирмисидир. "Молла Нәсреддин" журналы өтрафында ошкошан Ә.Назин, Ә.Гәміксар, М.С.Ордубади кими шекрлерле дәнәшү бедии услублары да јаредачылыг методлары е'тибериле лирик-романтик шекрлер стили А.Сәхнәт, А.Шиг, Ч.Чаббазлы да Сабир сатирикендән та'сирленишләр, онун услубунда јахын формада ичтимай менфиликлери ифша еден ше'рләр јазылыштар. Беләдикле, Сабир сатиреси бутәв бир едеби мектеб севијјесине јүксельмишdir.

Типи елдүрүчү тенгиздө атомине тутмаг, онун характер чизкилдерини үмүмийләштергөб ашкәрлемис Сабирин сатирик услубунун та'сир гүввасини көстөрөп хүсускүйетләрдәндир. Мараглыдыр ки, бу хүсусијәт бетте о, сатирик киме һөлә парламедыгы веҳтлерда айр-айры өсерлеринде өзүнү охрузе вермәшdir. XX өср одебијјетынын ме'тебар теддигигатчыларындан Ә.Мироновдес Ә.Ә.Сафарин гардоши Мәңдигүлүнүн оғлу Зајнәлебдиник хатираларында өсөссе, монографијасында бела бир мараглы факты геjd этишdir: "1892-1893-ку илләрде Сабир Хорасанды имиш, Шайр орада Имам Раф мәгбәрәсүннөн бахычыны олан сир шејхле тәнниш олур. Шејхе јаҳынлазыгда көрүр ки, ек арасында өзүнү күгөздес көстөрөн бу адам есланды бир айяшдыр; најетимде чехмүр мүнү бәсдирию, кечалер сархомлуг едир. Бир күн шејх өз тәз танытыны да рәнине көре чагырыр. Онун позагүллүгүни көрөп Сабир - шејх. Нагтыйда гүлвегти бир начын јазыб јавадыныры деланны диварына јеппәндиштар, ме'р мө'миншар арасында чөхнәнмәја собеб олур. О заман Хорасанды дастанын көмөхүн тәчирибасы начы Мәсих Сабире төз шеһердән чыкмагы мас-лает көрүр".¹

Демирин исте'дәдьенни бу дахили, специфик имкәни 1905-чи ыл инглиздөн көзактанды хүсуси бир гувве иле мејдәнне чыкыр, перлајыр да иккисәр айлар.

М.Ә.Сафарин тенгиздик реалиям үчүн дөврүн гызгын ингиләби мубаризе көрдиктүн түник дәйнәларынан ишкисиз бедии тәчессүмү характерицидир.

1. Ә.Жаренов. Сабир. Бахы, 1959, с.20.

О, ингиләбын көләчәйине, "миллетин исте'дады"на инанырлы. Ингиләс түбінник су реализмин айрылмас кејфијетидир ве бу кејфијет сајесими. Сабир ше'ринде сатира дәрин социал-фелсифи мәзмұна количидір. Сабир керчеклиқ һәдиселерине философ незери иле бағыр, онун айдағызатлердің, мәгзини ежани, көрүмүү образларда тәсессүм етдирирди:

Самса әздикча фәлек оизләри виранлыг олур,
Үн теменнасы иле бүгде даирманлыг олур!
Гарышыгдыр һәләлик миллетин исте'дады, -
Әленирсе сәғи бир яң, тозу бир яңлыг олур!..
Чалхаландыгчы, оуландыгчы замен неһре чили,
Яғы јағ уста чыхыр, айраны айранлыг олур!..

Реализм нәзәрийеси бир гајда оларег керчеклији тәнгид еткәжи, социел еўбәчерлији ачыб көстәрмәжи, оир сәзле, инкаредичи башланғыши тәнгиди реализмин есас естетик тәлеби ве хүсусијети сајир. Керчеклији тәнгидоиз, ифшасыз тәнгиди реализм жохтур. Ләкин М.Ә.Сабир тәнгиди реализм езүнәмехсүс јели, новатор кејфијет көтиреек тәнгидде јаңешү мүсбет идеалын тәсессумыну дә онуй хүсусијети севијесинде есаслендірмеш ве бунунда тәнгиди реализмин естетик имкәнләрін кенишләндірүндейдәр. Әдебијатшүнесләр тәнгиди руһу реализмин хүсусијети сајырлар. С.М.Петров јаңыр ки, "реалист јаңычыларе мүасири салдуглары чемијјети тәнгид руһу хасдыр", "чемијјет нејатының гејри-камиллијинин ишыгләндірүлмәш нәм гербдә, нәм дә Рузијаде реализмин сабит идеја өлеметлериден олмуш дур"^I. Буну биз Азәрбајҹан реализмниң дә шамил еде билерик. М.Ә.Ахундсьдан тутмуш тә XX еср реалистлерине ғәдер Азәрбајҹан әдебијатында реализм мили керчеклије тәнгиди мүнәсебетто, онун тарихен шартланан иштимәп-социал керилијиниң көстерилимеси тәндепсијасы иле меңкем сурәтте бағын олмуш дур. Соңир сатирасы все бу меңнәде мили реализмни темек јеки тәсесидир. Сабир реализмде тәнгиди башланғычи кејфијиет с'әзберида тәнгиде үзән шаф етдириди, идеје ве естетик чөнөтден зәниклишдириди..

М.Ә.Сабирин тәнгиди реал жын халғ нејатының, онуй илгизен зезделгүл һөрекатының рекхаренк чөнөтлөри өз тарихи-резл аның т.

Бағынан шеңбер инсаның үе бешерін "али жарзыхысы" "иләни" гүввә иле ачыг
жекелімде кирир. Халғ әдінден чыхым еден мұтәжеккір шеңбер, халғтың мене-
рејини ардағын оларға мудағиғе едір:

Даш гелбли инсанлары нејлердин, иләни?!
Бизде оу сојуг ғончлары нејлердин, иләни?!
Артдыгча һөјессызылық олур ел мүтеһіммил,
һер зұлма дәзен ғандары нејлердин, иләни?!
Мәдзумларын көз жаши дерја олачагмыш, -
Дәржлары, үммилоры нејлердин, иләни?!
Иш рәнчберин, күч өкүзүн, жер өзүнүнкү, -
Бејзаделері, ханлары нејлердин, иләни?!
Некем ейләјеңкимш бутын әлемде чеңелет, -
Далдадеји-ирғанлары нејлердин, иләни?!.
Тәчирилеримиз Соңаларға бәнд олачагмыш, -
Бедбохт түкезбандары нејлердин, иләни?!

Бу ше'ри тәісіліл, едеркен әдебијаттанас Жаһар Гераев шеңберин
иңтімай балалары бир шексин суретінде дејіл, һер шејден әзбел бејук һе-
дегі сапиесінің миссиясындағы үстелігі, керчеклийн реал ин'икасы иле ифде
еттийин сејлејір: "Бутындағы реал иңтімай өзіншілік ше'рде чекілен
ролсағи реал есл бир хаос, тракт әнсіндар монија дејілім? Бу артыг бир
әйбачәләр шахсін (Мастели шаһының, Худајар бејін, Шеіх Несруллаһының) ферди
суреті дејіл, әйбачерлиji докурен иңтімай, сијаси, ехлаги интизамсызылы-
ғын вәһдәттә тесвири, даңға дөгрүсү, епоханың портретидір.

Ше'р әзбелден ахыра ғадәр зиддійеттерин гарыш-гарышы да ғојулма-
сы әзкалнинде жазылып: даш гелбли, сојуг генілар - һер зұлма дәзен ғандар;
шоғада-чәрекелар - әңулар, чејранлар; бәйлер-бејзаделер-рәнчберлер,
шығанлар; чайиллер - дилдадеји-ирғанлар, "суртуғлу" мұсалманлар -
шабакалар мұсалманлар, соңалар-түкезбандар... Мәнз бу тәзедлар керчек-
лийдеки иңтімай гүтбларин вәһдәттіндегі мәнтиғисизлиji ачыб кестармак
шартында хидмет едір".¹

Мәнз бу хүсусијетлари иле Сабир XX әср ше'рине бејук реалист
шоғада кими дахил салмайды. О, поэзијада әсриң ингилаби керчеклий-

¹ Г.Жаһар. Реализм: сөннат және ғалымат. Бакы, "Елм", 1980, с.218.

ниң дәрін ве мудрик бәдии ин'икесінің верміндір. Нәлә о ваҳтлар А.Сейхеттін демиши:
"Ветенимиз әдебијат алемінда даңызан бир шыр жетишкірді. Азаң даңызан әдебијатында ен әввөл жени бир чыгыр азды ки, ондан нүгеддем кимсө о көзөл шиваде жазмамышы. Негсанларымызы, еўблеримиз мәзһеке ве мезәң теригиле гајетдә шириң ве һәр кесин анладығы бир дил шыл, геңгірелерле охудуб ислеңе чалышырды..."¹

Сабир сатирасына, онун тә'сир күчүнө, јұксак сенеткәрлігіне А.Сейхеттін вердири гијмети мұасир әдебијатшынасын елмімиз дә гебул етміш ве өз тәһлиллери иле асасланыптырышыр. Гејд етәзијік ки, А.Сейхеттің өз мәғалелерінде жаңашы Сабире итбағ етдири ше'рлөріндеге дә ону жаңыгы халғ шири мәгамына чатдыран амиллери өчіб көстәрир. Онун "Сабире" ше'ріндеге белә мисралары охумаг мұмкундур:

Ше'рде терни-көв ичад ејледік,
Гоголу, ынголары јәд ејледин...
Хасдыр бу шиәжі-рөвшән сене,
Мернебелар, Сабирим, әңсен сене...²

Ләкин о да чох әламеттардың ки, өз жарадычылығының хусуса итеп берлениң һәр кесден әввөл Сабирин өзү дегиг мүэйжанламаңдарынан. Белә ки, Сабир реализмінин есас естетик-принциптерін тәшкил едән "писе пис, еркани ери, дүзу һәмзәр" жазмада тәлеби онун бир чох ше'рлөриңде, о чүмледең ашықдасты ше'рде белә асасланыптырышыр. Сабир поэзијада чанкандырығы, портреттерінде жараптыры типи бутун социал-ичтиман әлагелерінде ве ририди. О, бу типи жаңы тәннијырды ве буна көре онун үаңын һәнгігети бутун чылдагылығы иле сејләжири:

Чеңд ейле, сен өнчег ңегері-хәлгде пак ол,
Мехлугу инендір;
Хәсілләттің од олса да, етталға ҳек ол,
Сек алами, жандыр,
Хәттін нееерин чөлб ель түршеге, гебеје,
Мечлуби-үүж ол;
Нәр үијлеву бичлиң кир, албетте, әбәје,
Имене сутун ол;

I А.Сейхет. Сабир. – "Жени ирләд", 1911, 29 август.

2 А.Сейхет. Эсерлері, ч. I, Бакы, 1975, с.42-43.

Се'ј ejla ki, саггал узаныб үч чөрөк олсун
Лапаг она миобет:
Гуршаг да, билирсен ки, он аршин көрөк олсун,
Тәфсила не начет...
Гојма жерө тасбинини, ал чакма дуаден,
Өврад оху дәим;
Мечлисде чакио дут өзүнү, ол нүчебаден,
Сез сејле мұлајим;
...Бегт олду ки, иди едесен аләми тәлан,
Дут, гојма гаџены!
Неки инди сениндири, дахи чек ишлера саман,
Jыг мушкүл ачны;
Дул еврате бидед елә, ejtame хәјенет,
Хоф ет'ә ачәлден;
Мәкр исә өзүн тыл, оху шеитана де лә'нет!
Шад от бу емәлден... .

Сабир реализміндә мұсабет идеял әксерен кинаје ве сарқазмла иғада олукан һәјети ежбәчәрликлерин февгунда дејәндигы кими, бир чох һалларда ше'рлеринде реал негигетин кинајасиз, чидди формада ин'икосы тәклиниде де иғаде олунур. Сабирин Иран ингилебиының башчылерындан бири олар Сәттархана һөср етди және ше'ринден дәнышарқан Ж.Грајев бу әсерле сабирин дәврүн ён габегчыл мәжлелеринин, ингилеби фикрий февгунда дејәндигыны көстеририп. М.Ә.Сабир жазып:

...һали-мачзуғым көрүб, гарә, деме диванедир,
Не'реји-шүридеми зәнн етме бир әфсанедир.
Шайрам, тәб'им дениз, ше'ри-терим дүрденедир,
Бенчатим, ежшим, сүрурим, вәчдим әһренедир,
Инчизабим чүр'ети-мәрденеји-мәрденедир,
Афериним һиммети-валији-Сеттарханедир...

Бу мұнасабетта мұзалиф докрут оларег жазып ки, "Бу артыг милли-жынын ингилебиының өзүнүн саюи иди; ejын ве ојег шайрлә ојанмыш халға еттегіде идея-чә'нави оирлијин социалист реализм поэзијасының гөдерки ол жаңа иғадаси иди!..."

М.Ә.Сабир сатирының фәзл дахили тенденция хүсусијаты онун огулданған, ве ронкарәниң поэтик иғадаси хасдыр. Бедии есарде башлыча идеял әксерен, алдын ала формасы үмумшол молленесредникчилерде мұхта-

лиф шекиллерде төзөхүр едир; ичтимаи төөвдлөр ве ону докурен себеслерин конкрет фактларынын айын шекилде чатдырылмасы ве бу фактлары экс етмак учун мұнасаб бедии-публицист жәнrlардан истиждө олунмасы, жени докулем ве инкишәф етмекде олан, көлөчәжи олан ичтимаи мејлләрии айын дерки - Сабири өз мұасирлерinden фергләндирен бутун бу хусусијәттер топту һалда онук поэзијасына хұсуси бир кејфијет атылајырды. Сабир ватандылыг ве поетик идеалы да усталығта есәрләринин бедии метнинде һисс етдирирди. Мұбаризә еден гүзвелерә синфи мұнасабет ве өз мөвгеини, һүргүну, мұбариzesини һағлы сајәнләрін тәрефинде дағынмаг Сабир ве онун реализм мектебинин ҳәлгилијини шартләндирди. Сабир реализмийн һарттарағлилиji, кениш еңателилиji ҳәлг һәјеттәннан бутун синиф ве тәбәгәләринин заңијәттеги ишыгләндүре билмеси, онун сәнетини сир нөв дөврүн еңсиклеке-дик бедии сәлнәмескіне чевирмишди. Сабир өз заменасини даға докру дерк етмишdir. О, замены өжни бир вәхтде һәм дагылан, һәм де докулан сир епоха кими мә'неландырырды. һәм да бу дагылан ве јениден гурулмаге чен астан вәрлығы Сабир бејүк бедии пафосла экс етдирирди:

Зилли-Султан, бура сај дејдүрүб алдыгларыны!
Сејүб алдыгларыны, сејдүрүб алдыгларыны!..
Бирбебир једына сәл чумла унудугларыны,
Миллетин генни алыб шашаја дутдугларыны,
Гыш үчүн ахталајыб јајда гурутдугларыны,
Кезләрии келлене де чыхса, гус үлдүгларыны!..

Әңли-Ираны ушегдир деје салдыз бешије
Ки, мәбебде аյылыб ағлыја, дурдуз кешија,
Те ки, ачды жәзүн ирәнли, сохулдуз демије,
Иш четинлөшди, дедуш, јыгдығыны чек ешије,
Бош дәнышма, бура сај всдырыб алдыгларыны!
Басыб алдыгларыны, басдырыб алдыгларыны!..

Бу, Сабирик Иран ингиләбы мөвзусунда јездығы ше'рлериден бигидир. Диггет отидика бу ше'рде иртичанын, деспотизмин әмәнсиз ве сәүт иршасыны көрәрик. Ләкин Сабир бурада гетијіден иртичә ве деспот сеззати-ни ишлатмир, балкес экспириенс, деспотизмин үмүмиләштирilmеш бедии образын да жәредири.

1906-1911-чи иллөр Иран ингилабы дөврүндө деспотизмий бүтүн ხөггеларинин нечә чүрүјүб гырылмасыны Сабир реализми сөвијјесинде изфада едән иккичи бир сөнөткар көстәрмек чатиндир.

Беләликлө, бүтүн бунлар Сабири классик тәнгиди реализмә јениллик күрен, онун имканларыны кенишләндирән бир сөнөткар кими сөчијјөләндәр.

Сабир етмәк, сабири олмаг, е'тигад-инам фәлсәфесини да Сабир реализмы алт-уст едири:

Беләжи-фәгрә дүшдүн, разы ол бичарә, сабр ejla!
Үзүн олдисе жар күлфет јанында гарә, сабр ejla!
Резаја чаре јох, кирјән ол, урјан ол, перишен ол.
Себур ол, шакир ол, јәни мусәлман ол, мусәлман ол,
Чатар өз ризги-мегсумун, долан зваре, сабр ejla,
Беләжи-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сабр ejla!

Сабир реализми милли психолокијашын вә һәјат терзинин менфи, елбәзчар тәзәһүрларини, милли хәрактерин кери чөнөтлөрини дәриндән вә мудрэкликлө көстәрмәкден чакинмирди. Буна көре онун реализмы ингиләби сөчијјәли реализмидир.

Сабириң вәтэндәшлыг чөсөратинин мисли-бәрабери јохдур. Онун сөнәти һәр чур ријаден, зәнири тәмтәраг вә бојаден узагдыр. Буна көре Сабир күлүүтү әди күлүү дејилдир. Онун күгүшүндө хәлг мәнәббати вә изтиражи қызын олунышадур.

Мераглысы будур ки, М.Ә.Сабир ингиләби мубаризәнин, сипи мубаризәнин февгандә дајәнмис шәирди. Сабир поэзијасында фәйле артыг епистоллук сурәт дејилди, "Вәтән" вә "Нүријјәт" сезү ила јекәши "Фәйле" сезү да "Лотнонаме"да УЧ есас сурәтдән бирилдир: "Фәйле синфинин она зүлмәләре шараште ингиләби чавабы, өз инсаны ышулларыны мудәфиә үчүн гәти айыларда тариха јазылышында реалист сөнөсикдө да өз јерини тутмалы-дир" – ғ.Әнкелсин ханым Мергарет Гаркиссе јаздыгы мектубда формула салынды төлөбик реалист бедии јаразычылыгда емели ячрасы, Азербайжан салынды Сююриң есөрлөри иле башлајыр"І.

Азәрбәјҹан тарихчилери, философлари М.Э.Сабириң ингилаби сатырасының мұхтәлиф масәлелерінден хејли јәзеселар да, онун ҹасаретті реалист поэзијасының ингилаба көстәрдији тә'сир һәле киғајет гәдар өз дерин тәдгигини тәпмамышдыр.

Сабир реализминин өзүнәмехсүс кејфијјетлери, XX әср ше'р үслубундан фәргләнән үслубу јени кејфијјетли һәјат материялының өзүндән, бу материялың бадий шәрһиндән вә тәфсириңден мејдана чыхмышдыр... О бу өзүнәмехсүслугу вә халг руһуну әйдан ифәде етмекле кениш халг күтләләринин гәлоине јол ачмышдыр.

Бир гајда оларәг Сабир поэзијасы ингилаби-сатирик поэзијә һадисеси сајылышы. Сабир поэзијасының ичтимай вә естетик хассесинин бу чур тә'жін едилмәси, әлбеттә, дөгрүдүр. Ләкин ейни замәндә һәм да натемамышдыр. Чунки Сабир поэзијасына тәнгид вә ифша пафосу иле јенамы, гәһрәменлыг хәрактери дә хасдыр. Своир халгының јадынаның өзүндән да көрләјиндән јазмамышдыр, һәм дә халгыны мубаризе етмек өзүндән, мудрик һәгиет һиссинден јазмамышдыр. Буна көре гәһрәменлыг дујгусу Своир ше'рине гетијјән јәд дејилдир. Белкә экспине, оу, онун поэзијасының, реализмийн дәрін дахили кејфијјетидир. Сабирда гәһрәмен концепсијасы чох ажыншылыштырып, концепсијаның есасыны Своирин халга инамы тәскىи едир.

Своир поэзијасының гәһрәменлыг хәрактеринден дәнүзаркен биз јадынан шаририн лирик-публицист үслубде јаздыры ше'рлери нәзәрәде тутма-малысы. Беле олса, биз онун јарадычылығының бу естетик хүсусијјеттеги мәңдүләшшүрмеш оларыг. Чунки гәһрәменлыг, мә'нәви гетијјет вә ираде Сабириң текче бу чур ше'рлеринде дејил, сатирик поэзијасында да вардыр. Сабир тәнгид, ифша, истеһәне еденде ҹасаретті вә гетијјетладыр. Онун ше'рлеринде һәмише јадынан ифша олунан тип јох, һәм дә күлек адам, ифжа вә русвај еден шахсијјет вардыр. Сабириң сатирик поэзијасының чындылары, мудриклиji вә дәринлиji, анылитик пафосу бурадан көрли көләр. Сабир јарадычылығының бу мә'нәви гүввәси халгда бағылышыгеди. Важты иле тәнгидчи Э.Незим јазырды: "Сабире гәдер халгымызын һәтигү монафәт ил-

әзгли шәири мис чох аздыр, белке де жохдур. Сабир бир халг трибуну, мубаризи иди ки, ишчи, кәндли вә өмекчи зияяллыларын мүтерәгги тарихи чејалдерини бир шаир һәссағылыгы иле гөврамыш, онларын гүртүлүшү уңрунда гөлем чалмаштырып¹.

Чемијјетин гүсурларыны вә еўбларини де Сабир мәңзы бу мегседде чесвратла вчыб кестериди. О, ба'зен ше'рләрindә мұасири олдугү чемијјетин бутун менfi типлерини чамлаштириди.

Беләликлә, еўры-әйры суретлар - конкрет шәхсләр дејил, бутун-лукда синифлар, табегәлар, дикер ичтимай зүмрөләр Сабир јарадычылыгында сатиранын, бедии ифза вә тәкгидин бедәфлеридир. Реализмин поетикасына уйгун олараг Сабир сатирасында персонажлар епоханын типик суретлери сөвијјесине галдырылымыштыр, я'ни бурада синиf вә табегәлери өз социал психологија вә тәфеккуру иле чакладырылышыр. Сабирин еле ше'рләри вардыр ки, онун бутун иштиракчылары бутев бир чемијјети, социал мұнити темсил едирлер; һем де чемијјетин, социал мұнитин портретини реалист долгуналтугы иле јаратмаг учун шаир һәр типин ферди, тәкраполунмаз тәрефлерини, хәсијјет вә психологијасыны де вчыб кестериди. Бу бахымдан онун һөлө 1905-чи илдә "Нәјет" гөзетинде дерч олунмуш "Бир мечлисдә 12 кишинин сенбети" ше'ри чох мәрәгләйдир. Бурада типлере шаириң кенар мудахилеси жохдур, ялныз типлерин һәр бириния өзүнүиғадеси вардыр: чөмиси бир-ики характерик образы тәфферрүатла халг менефејине зидд олан 12 кишинин ичтимай симеси, истисмарчы табиети кестерилүр.

60-70-чи илләрдә милли реализмин тәчрүбесини умумиләштиреп бир чох монографијелар чыхмыш вә бу монографијеларда милли реализмин тарихи илкисору тәдгиг олунмуштадыр.

Реализмин тарихи вә типология бахымдан тәдгиги хүсусида бу тәдгигләрди аксаријјети учун чох мүсбет бир чөнаттадыр. Азербайжан әдебијатының реализмин инкишәфыны елми чөнаттан сөчијјеләндиреркен онун хәлде күлә, хүсусијјетлери, идејә-естетик мәзмуну олдугуну гејд етмекле олардың оның еյю заменде рус вә ССРИ халглары әдебијјатларында, дүнйә

1. Э.Назим. Сөччүлүк есәрлери, Бакы, 1979, с.362.

едебијјатында реализмин инишиафы иле бағыт үмуми типолоки чөннелари да вардыр. Реализмин үмуми, типолоки хүсусијетлери Азербайжан өдебијјатында XIX өсрө, даңын дөгрушу, Закир, Ахундов, С.Ә.Ширвани, Н.Бәзиров және б. жарадычылыгында мөвчуд олмушадур. XX өсрик өввәлләркендә ирілласып көрекеттүн кескин шекил айнасы иле елагедар оларға өдебијјаттың да реализм инишиаф едиб деринлешир, жени кејфијјеттәр касб едир. Реализмин жени инишиаф мәрһәләси - тәнгиди реализм мәрһәләси және типи өдебијјеттәң бергәрәрләшиш. Сабирин жарадычылыгы реализмин бу мәрһәләсинин, тәнгиди реализм типинин тәшеккулунде һәлледичи рол оյнајыр. Бу реализм, елбасты, әзүндән өзүнлөк реализмдан айры дејилди, өксине о, биләвесите Азербайжан реалист өдебијјатынын ганунаујугүн давамы олуб, жени дөврде, жени тарихи һәдиселерде идея-естетик чөннелден шертлендијиндән дәрин инициативи кејфијјетлери иле Фергләнири.

Реализмин көрчеклији бадий өксетдирмә имконлары түкөнмәздир. Жајук сенеткарлар реализм-бадий тәфеккур сајесинде өз земаналеринин үтүн зиддијјетлөрини өкс өттөрмәде наил олурлар. В.И.Ленин реализмин бу ролуну даңын рус язычысы Л.Толстојун жарадычылыгы тимсалында чох дәринден изаһ едиб көстәрмишdir. "Лев Толстој рус ингиләбйинин күчкүчүк кими" мегалесинде Ленин реализм Толстој сенетинин күчкүчүн және дејил, нем да онун тимсалында жеткин реализм күчкүчүн ифаде едерек язырды: "Толстојун әсерлеринде, баһыларында, тә'лимләринде, мәктабнада дөгрүдан да, кескин зиддијјетләр вардыр. Бир тәрәфдан, текче рус пәннәтүннен мисилсиз менаэрөлөрини дејил, набеље дүнյа өдебијјатынын аж көзөл әсерлерини вермиш олган даңын бир сенеткар көрурук. Дикер тарафдан, бир мүлкәдер, бир Иса диванеси көрурук. Бир тарафдан, ичтимай жөннөн тәсахтакөрлөргө гарыш олдугчы гүзөвөтли, ачыг және самими бир протест көрүүк, - дикер тарафдан, бир "толстојчы", жә'ни рус зиёльсиси адлан. Чүнүн, әсаби, "ирадесиз" бир адам көрурук; о, чөмөйт гарышында оттуна дејерек дејир: "мен писем, мен разиләм, ләкин ман ма'нави чынадан мөйкөм тәкимилләштижмекле мешгулем; ман даңыз әт јемиром не ин". АУДУК КОРДА

је јиrom". Бир терафдан капиталист истисмари амансыз тенгид едилir, не-
күметин зоракылыгы, меңкаме ле девлет идареси ојуновазылыгы ишле едилir,
сағатик артмасы же мәденийјетлери иле феңле күтлелеринин
сағалет, чөңелет вә "мәшеггетлеринин артмасы арасындаки зиддиijетлерин
бүгүн дәрнлиjiи ашира чыхарлыр; дикер терафдан, - зоракылыг жолу иле
"зұма мугавимат көстірмемек" диванесине таблиг едилir. Бир терафдан,
ән сағлем оир реализм көрүнүр, бутун вә һер чур перделер жыртылыб деги-
дымлir, - дикер терафдан, дүнијада ән менфур шеjлерден бири, яе'ни дин
гөслиг едилir. ресмен вәзифеje гојулан кешишлери жерине мә'неви еги-
даја көре олан кешишлери гојмага се'j едилir, яе'ни ән инче вә бұна
кора да ән менфур оир динчилк таблиг едилir. Доррудан да:

Сей һем мискинсан, һам да серветли,
Сей һем күчсөзсан, һем да гүдретли
- Алемыз Русија.

Белэ зиддиijетлери олан Толстојун на Феңле һәракатыны вә соси-
лизм уңрундаки мұбаризеде онун ролуну, не де рус ингилебиын гетиijен
боза дүше билдеjечеji өзлүjүндө айданыр. Лекин Толстојун баҳышлари вә
та'лимлериндеги зиддиijетлер тесадуғи оир һек деjил, XIX өсран ахырын-
чи сүлсүнде рус һәjетынын салыныш олдугу зиддиijетли шерритин ифдеси-
мир".

Мислисиз методологияның еңамиjети олени бу муддеелар ишығында реа-
лист одебиijеттын коркемли нұмаjанделеринин жередычылыглерини төңили
етмек мүмкүндүр. Бу сезелер текче Лев Толстой реализминин дәрнлиjiини
нұрада етмек баһыминдан деjил, һем де үмумен инкишаf етмииш реализмин
дахиллә зәнкнилиjани, һәjеты бедии гәвреjым имакалеринин жеткнилиjини
ижаға етмек чөнөтден де диггетелаjигдир. Реализм, мә'lум олдугу кими,
тәснүт, һәракеттөзіз јох, инкишаf еден, деjишen ичтимай варлыг кими гавра-
жып вә акс отдирир. Реализмин бу мәниjеттли хосусиjети Сабир реализми-
ни де боза дүккәне жемек едир. һәгигетен де Сабирин жередычылыг методу-
нында ол озғанындауыс чөнөтлери вардыр ки, һемин чөнөтлер Сабир реализми-

нин биткинлик ве бүтөвлүк мәзіржетлериле зәңкінлесіндірмішdir. 1905-жылда гилембі дерин ве һөртерефли баша дүйнөмүш, јарадычылығында ингиләбі мен сибетде айдан идея мөвгеji тутмушдур. XX ғасыр инициаторлардың еле сир вачиб, диггетешејан мәселеси жохтур ки, Сабир оны шаһајан мүсебет билдиремеш олсун.

В.И.Ленин әдебијат масалаларини изаһ едеркен бадий әдебијат миссисиз идеолоки мұбариғе силаһы олимасындан ве бу сеобадан да онук 1 чио везиғелериндөн дәнышырды. Неле 1905-чи илде јаздигы "Картиза та латы ве партия әдебијаты" мегалесінде О, көләекіл аз, әдебијаттың милジョンлара хидмет едәчек социалист әдебијатының јарандасатын бејік узагжеренликтөр хабер веририди. Сабир реализмінде бу әдебијаттың ритмлерини өхтәргөт ве тапшылған мәжлини де бу мә'недә саша дүркін жағым». Догруден да, Азәрбајҹан әдебијатында Сабир поэзијеси социалист иштегибы угрунде мұбариғе деврунда јаранан беле идеалы әдебијаттың ен паралледисеси иди. Беле оир чөнөт чох сәчијјөздөр ки. Сабир поэзијаның 1 зусуну ве предметини деңишилдерек ичтимай-социал чөнөтден каскын чөнөтлери ше'ре жетиди. Азәрбајҹан реалист әдебијатында или жере старал шеммет адамынын - кепитайлост зұлму алтынде ыллејен инасанын, дүниәндеғін сурети мәңа Сабирин поэзијеси сајәсінде Азәрбајҹан әдебијатының дахил олур. "Бакы фә'лелерине", "Фә'ле, езину сен де бир иккана жарсан?", "Теранеји-әсилане" сатираптары бу мә'недә буттун XX ғасыр әдебијаты учун мерһәлеви ше'рләрденди. Абдулла Шейгин "Мәктүп жети", Җ. Җ. Маммәдгулу зәденин "Уста Вејнал", Абовс Сәнғиетин "Оңыдан гәрәбәти" кими есерлеринде дә Азәрбајҹан фәйлесінен дәзүлмес дөрөчеде шарж-жарты шаржит иле јақызы оның сәнәғәт ичтимай шуру ту, ба ғарен ғылыми ре фәзел мұнасиюсти де әскенин тапырда. Фәйт мәвзуз, ғайле обоз и реалист ве романтик әдебијатда үшүмен ғазе қадисе дејілди. Геккүл сәнәғәт әдебијатде никәншіл болавесін Сабир јарадычылығында мегархудар, шаржити ве епик вұсташла шыланғанда да салынғанда багыт әншамбы да жаңыхера билмерик.

Азәрбајҹаннан инглизесі-декоратив реалист жүзінде көрье иштеди:

шұлқындағының пул ағзалығы да фетишизмінің ішінде етмайдон жүрді жаңа
шаралар. Сабит "Чура-чашмер" атымен ей пул, яғни нымысам "және" "Ада-
лаштың сұлайен наредір" мисракары да беклең ше'рлары су өзінде
жүсіншілді сечиліп тұрады, онун поэзиясында бу тәнгід кескін, саралығы салы-
ғыра сөзиділесінде үкседірди. Сабирдің ше'рлері реалист поэзияда ғени сез-
иді. Негізгі жаңа идейдің орталығы да кестердің мәнінде оның мәндеріндең өзінде
бұл оның мәндеріндегі орталығы. Биз бұнун конкрет тәсіхүрәтті-
ледім, Г.Невид да А.Шактиянов асерлеріндегі де көре билирик. Кесттегі сана-
ттар да бұнун ағын, фәзигшілдіктері, пулун ехлагат, маңаңыздың мәнба-
нан да өзіндең мәнфи, зорарлы тәсіри ие. Ол да драматуркијада да тәсвир-
шілдік жауда. И.Мусабаев, Ч.Мансаров да б. асерлері бу бахындан XX асер
да тәжірбелін мәрзіндең нақсауда тұрғандар. И.Мусабаевдің "Нефт" да миліж-
тік солтостандырылған "повестінде да, Э.Нәзиминдиң "Пул" ше'ринде де дөврүнде
оның социал-психология тенденсиясы да экзини тәспишінде ве билазесінде
басы да осударды да сұлжашырди. Ч.Чабировдың "Айдан", "Ортај Елорғы"
романдарында сарзатин буржуза ехлагына тәсірини кестариді.

Азербайжанды XIX асрлар сону, XX асрлар инвесторларында капиталист
адамдардың интенсив шекілде иннишеф етмеси, капиталдың чөміндең наја-
туда ролунан өрткесі "нефт ве миліжтік солтостандырылған" сөюзчеліктердің
әзіз мөзузуда чевирир, әдебијатда бу ежбачарлардың дариндегі экспорт
сөйрілескішірди. Пула ве сарвете ситетіш мілли буржуазияның инсан си-
зиндең мәнрум етміншір - ядәсіндең ифаде етдиши башында идея бун-
да ибератиди.

Сәсірін "Үраға маршы", А.Сейнетдин "Мүсілман үрағалары", С.С.
Андрейсен "Гонеглис", Э.Нагвердиевин "Тәнгід" асерлеріндегі тәнгідің ре-
ализм жаһада естетик тәсілдердің темамасында амал олунурду. Бу асерлерде
тәнгіддер хырда буржуза аијадындың феодалдық салынуда, художникинін,
шаржистардың, жаңа ве жаңа ғисслеріндең мәнрумлугуның өзінде
А.Сейнендең психологияның иззілдері иштесіндең тәсессүм етдирилділөр. О да

гејд олунмалыдыр ки, Сабирин реалист тасвиринде, мәни харекесин тасвиринде халг мөнареи есес көтүрүлүрдү. Бу мөвгө айданлыгы чамижетин бутун синиф ве табагелеринин һајат төрзиниц, ичтимай ве ферди психологиясының дүрүст көстерилилмесине көмек өдирди.

Лакин Сабирин тәнгиди о дарачада догма, ма'намы иди ки, чох захт ھатта буржуа табагелери бу тәнгиди е'тираф етмели олурдулар. Населен, Сабирин вәраты мүнисибатиле дәрч олунан некрологларда ھајат буржуа органдары сунун сөнэтинин, поэзијасынын чүстесне ролуну гијметлендирдилер. "Касий" газетинин редаксијасы шаирин өзөгүштөн сир күн сонга жазырды: "Мерхүм Сабир "Молла Нәсрәддин" журналында ве башта Азербайжан газетләrinde көркемли рол оjnамыштыр. Онун мәнзүм әсерлери сатирик характердедир. О, сатирик әдебијјата јони јол ачмыштыр. Сунун әсерлери Рузијанын, демек олар ки, бутун совадлы мусолмандарына ме'лүчдүр".

М.Ә.Сабирин сагылышында поэзијасынын күтләвилијине даир беле мәмунда чохлу е'тирафлара раст көлирик. Азербајҹан ве Йахин Шаргия ингиләб аловлары ичәрисинде јашајен халглары учун Сабирин әсерлери чох јакынди, бу әсерлар онларын ичтимай әһвәли-рунијјеләри иле сәслемекди.

Азербајҹан халгынын ингиләбчи публицисти С.Ч.Пищевари М.Ә.Сабирин реализмине сон дарача јүксәк гијмет веререк сунун өзөгүшлөк мисраларыны:

Яңсын иранлыларын архасы, яңды чајерки!
Оjetim Мәмделидән вар јене бир пис хеберем;
Белә дерләр ки, гојую тәхти гәчүб тачи-сергى,
Сыгыныб консула хагенлары иранлыларын.

Дернәгягот пис имим генләрни иранлыларын, —
мисал чекиб жазырды: "Нәзэрә алынмалыдыр ки, бу ше'р Тирикәде чөркәмән жандарм үсүл-идаресинин һекм сурдукү бир шәрәйтдә чөл едәллиштәр. Бүрәдан өзү-өзлүјүндө айдан олур ки, Иран әзәдхәйлеринин мударизесине ве иранлыларын шәрәфинин горумысына Гафгаз эмҗедылары не гәдер бејүк түргештес беләмимшләр"². Бу мұлдағыздан А.Сөһбетин мәжүр фикирләрдә на гэ-

1 "Касий" газети, 1911, 16 айуд.

2 С.Ч.Пищевари. Союз һагында. Мүәсирлери Себзр һагында, Баку., 1962, с.126.

дер де жаҳын сеслендијини көрмек чөтін дејілдір.

Ме'жумдур ки, Азвербајченде милли шүүрун формалашмасы XX ғасыр аявларында сүр'етті шекил алышында. Сабириң реализміндегі данышан мұтахессислер һәгълы оларег онун поэзијасында сосиел тәрергі идеясыны милли интибайла азагәләндірилді. Ж.В.Чемензәмінли Сабир сатирасының вә умумын онун реализмінін милли бедии кејфијеттінің жәстеришідір: "Мирзә Фетілі вә Закирле башланған һәгигетневислик дәврүнүн сон вә ең бәйжүк мүесісінің шыбнасиз ки, Сабирдір. Сабир тәм ме'насы илә милли шеирдір, дили асандыр, тәрзі-таһрири ишарели вә музһиктір, мәвзусу ичтимай һәјатын бутун гаранлыгларыны тәгвир еденидір. Бунун үчүн Сабир һәр азвербајченлықтың севимлісідір..."

Сабир реализмінде һәјатын ингиләби тенденсијалары садаче екодуымурду, һәм де шиер бу тенденсијалары габагчыл дүнжакерту мәвгејіндең гијметләндірилді. Ж.В.Чемензәмінли онун поэзијасының бу хүсусијеттері белә умумилашдирілді: "Сабир философдур, мұраббидір, ингилабчылар - һәм мысында да семимидір".

Ревалист насырлеримизден Тарғы Шәһбази де Сабир мектебинин, онун реализмінін күчкүнү дөнө-дөнә жәстеришідір: "Фикир вә меслекінде сабит болып тұзарылған Сабир бир дәгиге дурмајыб, дирилијимизин һәр бучагының ғылымиңдырылғанда ве жетмылары ојетмагда иди".

Сабириң поэзијада ачығы јох бүтөвлүкде әдеби просес үчүн өнештілді иди. Башта сезле, Сабир јалның шаирлерге дејіл, бүтөвлүкде әдебиетте тә'сир жәстери, мұсасир әдеби просеси истиғаметләндірилді. О, көбірақ фикри реализм һәдисесі кими марагләндірілді. Онун реализміндегі көрчеслилік, типик портреттінің дұруст ғанаңданылған мәндереті, һәјат факттары "сөнедләндірилмесі" хүсусијаты тәнгидде милли реализмін жени чөлөндеріл кими бана дүнилур ве гијметләндірилді. Сеид Һүсеин Сабир әдебиеттегі бу чөлөнине ділгеттің адаб беле жазырды: "Сабириң һансы жаңаруласын алышында, алымыз, о, сизин үчүн тарихи бир сөнеддір. О еле 100 жылдар ки, 1906-1911-чи илләрдегі жаңылымынан өндел-рунијеси, иш-

тимен најеты, дүшүнчеси онда нөзөримизе чарпачагдыр. Сабир шаирлији, сөнөткөрлүгү хөлгүн интибәни угрунда чалышмадан, оны гөфлет жүхусундан айылтмадан иберет билмишdir^I. Башга сезле, С.Нусејн Сабирин реализмийн социал фикир деринлијини, идея же поетикасыны тө'жин еден тенденсијени, бу тенденсијанның мұнум ичтимай ме'насыны көстәрміш олурду.

I Сејид Нусејн. Сабир же әдебијат. - "Азәрбајҹан хөлг шаири Сабир", 1924, с.9.

САБИР СӘНӘТИНИН ДАВАМЧЫЛАРЫ

Мә'лум олдуғу кими, дүнің әдебијатында әдеби мектабларин жерен иесін бир гајда оларег бејук сенаткарларын өдүр вә јаредычылыглары иле бергелідір. Бу, бизим әдебијатымыздың белөдір. Низами, Фузули, Вагиф, Ч.Ф.Ахундов әдеби мектеб жаратмыш жазычылардыр. Сатирик ингиләби поэзија мектеби исә Сибириң жаредычылығы иле өзгөттөрдір. Сибирин реализми да фәрди үслубу тезликтә Азәрбайжан шаирлеринин аксеријјетиниң ез тә'чири алтына алды. XX өстәр Азәрбайжан поэзијасында Сабир үслубу формасында үзәлдіжет көстерен шаирлар мейдане чыхды. Проф.А.Замановун жаздығы кими Сибириң "Молла Несреддин" лә перлајан ингиләби-сатирасы ез перестишкардашы тәпді. Бу да тамамиле дөгрү фикирдир ки, Сабир "Молла Несреддин" журналилда нешр олундугдан соңра Әли Нәзим (Сижимгулу) вә Әли Рәзи Шәмчизәде (Лабаны Чатдәг хала) Қанчадән, Әлигүлу Нешефов Гәмкүсәр (Чувеллагы) Нахчывандан, И.С.Ордумбәди (Нәрдәмхәјел) Ордумбәдден, Мирзә Әли Мә'лүз (Дәбустари) Чөнуби Азәрбайжандан, Әли Мәһзүн Рәһимов (Жетим чүчә) вә Әлиев Чәббәр Әскерзәде (Мәһкәмә пишиji) Ирәвәндән, Салман Мұмтаз Әскерзәде (Хорданды) Ашгабаддан баш галдырыб бејук шаирин сасина сес вердігер, көнчынча дүнің иле мұбәризеде онун дәвамчылары вә садиг силаһдашы ол-шылдар? Бу шырларкиң ше'рлерине қас тематика, идея вә пафос, тәнгиди вә әдеби тәсіл, социал типологияның зенкнилиji онлары Сибириң жаһынлаштырырды. Құрундағы дәнекері турашында бу жаһынлық онларын жаредычылығында жекеніклиje себебі олардың, олардың дәсти-хәттлерини сыйындырып арадан галдырырды.

{ Сабир мектәси нұмајәндөреринин пар биригинин өзүнненексус һәjаты
негізде : ик'иккис үсулу верді, ше'рлеринде сатирик иршаттар көрсетілген. }

Дәл Назаринин Сабир мектәбине, онун тәнгиди-реалист үслубуна
аударылған Ч.А.Кашноглуузаде чох конкрет шоқиілде хәрактеризе әдеби
жазушысынан: "Чимәле жа'лумдур ки, Сабир інеч кәсе јох, Сижимгулу
және... - д.д.) Сабир өзіндеңдер де күнделек сидрем ки, бир белә ташбина
жүргөн күндер".

неч шүбесиз, "Молла Насреддин" журналының оғанији-кашада директору Ч.Мөммәдгулузаде XX есар адеби просесинин әсас вә мәризиди симаси иди. Лакин бунунда беле Ч.Мөммәдгулузада тәк дејилди. Сабир да бу просесин ежни севијјели меркәзи симасы иди. Тәседүф дејил ки, Сабирин милли поэзијаја дејишдиричи тә'сирини дербәл корән шәхс езка јох, Мирза Чалил олмушшур. Ә.Нәзмиинин де тарихи хидмети одур ки, Сабир тө'р мактәбине соня гәдер садиг гәлмышшыр. Чалил Мөммәдгулузаданын белә би: фикриле разылашмаг мүмкүндүр ки, М.Ә.Сабирин вофатындан соңра онун тә'мактәбиинин ан'әнеләрини "Молла Насреддин"да давам етдирип шайр атында Әли Нәзми олмушшур.

Сабирин тәнгиди-реалист ингилеби сатирасының социал-естетик мәзмунуна ташкил әден идејалар милли оймагла јанзы, һәм де үтүмбәшери вә оејнелмиләл мәнијјет дәвтијырды. Я'ни Сабир јалны милли состеп һәлларла мешгүл олмурду. О, милли проблематика васитеси иле - бејук үтүмбәшери проблем тәлдүрырды, инсаны өзен сосиал беләләрни көстәрирди. Лакин Сабирдә бу беләләрни бәлми инкәры һәјатын, инсанлыгын чүсбәт идеалларының тәсдигиндан вәји дејалди. Сабир мәнфии, субъекти, тәхъя отмушу идеал мөвгејинде җә'натлејирди. Абдулла Шайр бу һөгиети чөк кезәл сезмиш вә јазмышшыр: "Бизи фусункар тә'сири изе чөфтүк әден иззуг мұнитте Сабирин ичтимок идеали ерасында олзы тәзеддир. О бу сохуң, ескимис мұнитти илеслине ујгунлаштырмат, оқун негсанларны да көстәрмәккө жени бир мұнит, башта бир сәкәм јератмас уткын чылбыр. О ... мәнкүмлары мұдағын едир, онлара сәздел вә һүрријеттинг сәләрдән. Ол кескин бир дил иле тәнгид әтдири јосулмымыш инсанларга пары - вәзіннән rehreñәләрни руңудан ғопан ечи беряждар башта бар бәй дејилди. О, неччи есриккин аның вә тәттеринин тәрәннән әзәйділ күннүү, башта түрккөн вә негсанларды да җөник генәлдерни аттыны әдмәнди"

Сабир сатирический гејри-адабында, тәжүрә күнчө чөләнде әдеби мәдәнияттеги мәннүү көннүүлүгүнде ойнап-жүндейдир. Башта түрккөн вә әдесијјата тә'сирини, Саюир мәнчәләрни тәжүрәлескин руңудан сөз муттеги нәзера өзөннөң дәниядыр.

ХХ асрил өзөллериңде Азәрбајҹен тәнгиди-реалист әдәбијатының әдәбиятчыларының объектлеринден бири гәдүннүү мәһкүм везијјәтини, онун ма'неви вә сосиал азездигы, чөмијјетин берабер һүргүшү үзүү кими е'ти-раф одункасы проблеми тәшкил әдири.

Челил Меммәдгулузәде "Молла Несреддин" журналының илк нөмрәләриндә бешшәярәг бу проблеме вид чох тә'сирли, бу бәйк мөвзүнү есаслы тәжилдә гојуб изәһ едән бәдий-пуолисист јазылар веририди. "Нименли бир гыз", "Анам-бачым", "Философлар", "Дерд жүз гыз", "Дагарчыг", "Ганлы үзчию" кими бу силсилемдән олан фелдятонларда билавасите милли шүурда вә "Психологиједа кек салым" феодал-патриархәл көрүшлөрин, гәдүннүү феодал мұнасабаттың тәнгиди верилмисди. Бунунда да Ч.Меммәдгулузәде журналы идея истиғаметини формалаштырырды. М.Ә.Сабир, Э.Нәзми, Эли Рәзи Әзмизизаде, М.С.Ордубади вә б. журналының бу идея вә мөвзү истиғаметине ғашулур, гәдүн азадлыгы проблемине јарадычылыгларында хүсуси јер веририлләр. Олар бу мөвзуда кәскин тәнгиди руһлу ше'рләр јазырдылар. Сабир су мөвзуда неср олумуш ше'рләри иле проолемин дөриклижине енимек, гәдүн из феодал мұнасабетин ишшаси вәситеси иле тәнгиди реализмин үманизм концепциясыны дәлгүх ифаде етмис олурду. М.Ә.Сабирин оу ше'рләри касының тәзәдләрү ифаде әдири. Бу контраст шириң реалист тәлемиле ичтиси сәннәтләри, синиң вә табагалери бир-биринә гарышлаштыраркен хүсуси иле айдан шекилде мејдана чыкырды.

Сабир әдәби мектебине хас реализм үчүн билавасите дәврүн көс-кишкенәкде олан синфи мұбаризесини, бу мұбаризәнин тәзәдләрүнүү, типик тәзәдләрини тәйләп вә шәрх етмәк үслубу характеристикдир. Ингилаби-демократик идея истиғаметине есасланып тәнгиди реалист јарадычылыг мөттөнне ғылувасыта фөнде синифи иле мүлкөдерлүгүн, демократик руһлу зијәттөштөн суркүтүп айналыларының гарыш-гарышы даєнине вә менәнеләри угрунда олум-диркәү мұбаризеси вә пармаларының сөчијјеви лөвнөлөрини ексепциялык сүйүккөнүү үчүнде.

Сабир ше'рде мәдән вә идеалләштүрмә алејнине иди. Классик Шарг

әдебијатында шеңлер, султанлар, хеганлар гасиде мезаусу, төңгілдердің објекти олдуғу наада, Сабир бу "али", "сечме" шахслері тәнгид түркінде објектине чевирир ве бунунда поэзијада бејук ве часеретті бир адны аттыш олурду. Бунунда да Сабир Азвербајчан әдебијатында жиғли поэтикалық жеке принциplerини жаратды.

Әдебијатын гасиде, газел кими классик формаларының поэзијада жеке адеби методудың тә'сириле дејищдирен, онлары жеке мәзмұнун ифаде васитесінде чевирип Сабир олмушшур. Сабир ве онун мұасирлері бар чох һалларда классик ше'р формаларындан истифада едерек пародия жазырдылар. Месәлен, Сабир газелханылығы, поэзијада сколастиканы мәншүр "Дилбер" ше'ринде пислејеркен бу Магсадда ез кәсіккін пародијасынан газел формасынде жазышиштыр.

Сабир поэзијасының сатирик шеирлерге тә'сириндегі дәнишмарқан бә'зен бу шеирлерин Сабир севијјесінде јүксөле билдіріледі де гейд ет-мелијик. Идеје, үздіб, ифаде васителери нәгтаји-незариндегі XX аср сатирик шеирлеринде бириккін езүнәмәхсүс беделі дејім ве ифаде тәржеме. Месәлен, Сабирде амансыз тәнгид, еյбачерликлерин кекүнде вәрмәг хәсијети дашијан сатиралар олдуғу наада, Мә'чүз, Ә.Нәзім кими сатириклерда либерал насиhetчилик севијјаси дашијан мегамлар да слурдуду. Бу, ону тәсдиг едир ки, бә'зен әрдымшылларде ез сөлағларинин ингилеби сатирик поэзијасы зирвесіндегі дајендерег четкін ве зор иш олмушшур.

Сабир сатирасы жеке ве хұсуси хассаје мәдени беделі һадиседір. Бу сатиралда тәнгид, азы күлүш ве истеңзә иле жаңашы дерин фәлсафи ичтимай ве дүшүнчө де јох дејишидір. Шеир охучуну тәстүчүблендірінде күлдүрмеклә киғајетленмір, нем де охучуну дүшүнчө, тәфеккур зәленине, ичтимай һадиселерин мәниjjетине зармаге истиғаметлендірір. Оның гранди күлүшү дерин ичтимай ма'на ве мәзмұнда іогрулышшур. Сабир пәннен айында тәнгидде жаңашы, айни заманда һејетте дејілтік тағсели ве айылда де вәрдір. Сабир илк бажында, мәтеден, әли көргиң "тәк себебі" айттының дәврүн бејук ичтимай белгеларының, тәннеммүл ве әндојлардың фәрзі мә'насы савијјесіндегі ұйымдастырылған:

Та көлирик биз дә оиү өз өнлајег, -
Мәңзери-ирфенде вурур тек себир.
Ја дејирик ишлери саманлајег, -
Мечлиси-ө'јәнда вурур тек себир.

Истејирик бир иш ачаг фильмесел,
Сөјлемирик бир-ики ил лаегел,
Тө дејилир пул верин, ашсын емел, -
Өлкөдә, һәр јәнда вурур тек себир.

Јалхы бизи еjlәmәjib мубтала;
Сәfheji-Гафгазы тутуб бу бәлә;
Гәхда, Газахда, Шекидә бермәлә,
Шишедә, Ширвандә вурур тек себир...

Себирик ингиләби-сатирик ве тенгиди реалист әдәби мектәби Азәрбәјчанды рус реалист әдебијатының көним юяylдыгы, М.Горкинин башчылыг өткөнди ингиләби пролетар әдебијатының Азәрбајчанды тәблиг олундугу бир дәвәрдә ташеккул тәгмеш ве јүкsek инкишаф зирвесине тәлхымышдыр. М.Горкинин "Ака" романы ве бу әсәри Гафгазда шәһрәти, "Кеспи" гәзестинде фәнделәрин хәйлишине әдеби чаваб бермеси, зәһметкешлери әзәдлыг мубаризәсина, бирлиje, гардешлыг чагырмеси, нәбелә Горкинин "Гафгaz һәдисәләри"нис (1905), нәбелә Пушкин, Гогол, Крылов, Чехов, Короленко, Толстой, дигәр рус әдеби ве шиирлеринин әсәрлеринин тәрчумә ве нәшр олунмасы жеңи әдебијат угрунде мубаризенин күчләнмәсина, көйнә-схоластик әдебијаттың тә'сиринин соң дәречә зеңфлемесине, мәглубијјетине себаб олду^I. Белгә сезле, XX əsr Azәrbaјçan әдебијатында реализмин кејfiјатчә дәниәрәсизлә, онун бәни мәрһәләсисиник формәлашмасына габагчыл әдебијаттада тә'сири да бејук рол оjnәyрди.

Лабир поэзијасының ингиләби-сатирик тенденсијасы, реализминин өткөнди ве естетикасы әдеби просесин оу сәчијјасындан көнөрдә изән олу-
шы билмән. Дәкин биләүчү заманда бу чөнәти геjd әтмәккө јанашы оурада
ошко, һәлледичи амили - дөвүрүн өзүнү хүсүси незәре алмалыјыг. Про-

^I Барыда бах: Мир Чәлал. Ч.Мәмәдгулузаденин реализми наттында, с.12.

лтериатын бир синиғ оларға сијаси ۋە ичтимائى aktiviliji, ингиләси һөркөткөтүү өңчүлүк гүввесини ташкил етмесى - дөврүн характер елемети иди. Сабир поэзијасынын реализми - пролетар ингиләби дөврүнүн реализмидир. Бу характеристика Сабир реализминин бутун идея өмгизى، бутун обрез ۋە поэтика системи иле төсдигە едилە билер.

Сабир реализмини пролетар ингиләби һөркөтүү ۋە проблемлериңе бағлајып, онун сатираларында дөврүн өсөс социал конфликтинин, я'ни кәндли-мүлкөдөр, җөhlө-капиталист, пул-жохсуллуг, маври-чөналет, демократия-мутләгىйет, јениллик-кеңнәлик арасындакы конфликтин сенегкарлыгын ин'икасыздыр. Сабир бу конфликтى поэзијаја көтияркән беч шубнасыз көннө поэтик принциplerde кијајетлене билмәзди; о, бу принциpleri мутлగە дәјишидirmeli иди, јениси иле өвөз етмeli иди. Сабир бу тарихи иши көрдү. О, биринчи рус ингиләби дөврүндө јени, ингиләbi, реалист әдебијатын бәјрагыны јүксекләре галдырыды. Бу бәјрагын алтында Ә.Незми, Ә.Гамкусар, М.С.Ордумади, М.Ә.Мө'чүз, Ә.Р.Шамчизаде ۋە башта шириләр тоپлышты. Оnlar јени шарынте ујупнلاшып, халгын вездигە һөркөтүү ىلا әдебијатын өлагәсими мөһкемләндирдилер. М.Ә.Сабирин сатиралары ингиләbi XX өsrin ониллијинин характерик ичтимαι-сијаси һөнгөтлөркىден јараныштыр. Бу сатирада тәнгиди реализмин идея ۋە естетик принциpleri докулмуш, инкишəf етмish ۋە камала чатыштыр.

Сабирин бедии-естетик программа олдугча сада ۋە ма'нالы иди. Әдебијат мүасири олдугу чөмийјетин һајатыны еле жестармалидир ки, бу тасвир охучунун фикрина, ышисине та'сир етсөн, психологијасыны дејлгидирсөн, шүуруну фәэллаштырысъын, онда мөвчүд реальигە гарыш тәнгиди мүнәсебет ۋە тафәkkur јарастын.

М.Ә.Сабир ۋە онун әдеби мектеби јөлнүз тәнгид ۋە ишى өмгәзәдә күдүмдүрдүлөр, мүсбет идеялار хидмет де бу реализмин дахиلى қөйүүйjetini ташкил едири. Ингиләbi-демократик әдебијатда Сабирин ветендишлыг поэзијасы кур ишىгى سелиنى хатырладырыды. Бу түдтрөлли атыгда өз вездигى үгрүндө өлүм-дириим мубаризесине киришими зөйткөмелерин сурэтлөр, җөhlөлөр, кәндлилөр, беррикәдаларда өздерини гүрбөн верен җедәнлөр -

дым көрсөнди.

Сабир едебијјате ичтимаи һәјеттың күзкүсү кими бахырды, оны ичтимаи ин'икес васитеси кичи баша душурду. Гудретли тербије васитеси, идеология муберизе силәһи олән едебијјат, поезија докру сезү ифадә етмакта беребер, нем дә сенеткаране олмалыдыр. "Тәренеји-шәиране" ше'ринде сүйүруг:

Ше'р бир көвнәри-јекденәји-зигијметдир,
Салмараң вәсфи-дуруг иле оны гијметден.
Дејерем һәчв, сезум докру, көлемни шири,
Әһли-зәвге вәрарем нем'е бу хом шәрбетден.

Сабир шәирик сенетинин смелчны дериндән дәрк етмиш ве буну әзизесирлерине де азылымышыдыр. О, шәириji геһреманлыг ве вәтәнпәрверлик ким сајырды. О, бәр бир шәири меслекли олмага, ше'ри мүејјен бир әгидәје асысан јазмага чагырырды. Ше'р зәнири эффект, шан-шәhрет хатирине дејил, халга, милләтә хидмет мәгседише јазылмалыдыр. Бу, Сабириң естетикасында башлыча принцип иди. Сабириң ше'р услубу әздин ве садә иди. Ш.Арир бу услубун есас принципиел чәhәтлерини көстәрәрек беле јазмышыдыр: "Сабириң ше'рләркендә ше'риjjәтле саделик, идеялышыгла хәлгиллик, бәjүк сәнатла эди һәјати меселелер үзви бир веңдеттә мәјданна чыхыр, ше'р әз јүксақ естетик-тербијеви вәзијесини јерине јетармәје јени бедии имкәнхәр әлле едирди". Мәнә бу чәhәтине көре бу реалист ше'р мектеби XX еср Азәрбајҹан едебијјатының есас бедии чөрәјәни сајылдыр.

Сабир ярадачылыгының тә'сир даиреси дә олдугча кениш иди ве ол озғыргында шәкир вәсерлери Азәрбајҹандан көнәрләрде јајылмайтынды. Болаша јајылма көтичесанды Азәрбајҹандак көнәрләрде Сабириң давамчылары көнбайырды.

Орта ве Іахын Шәрг өлкөлөринде Сабириң әрдиччыллары мәјданна чыхынды. Іегәр халгының бәjүк шәири Абдулла Тукај Сабирдән өјрәнир, азәрбайҹан тәсчиҹи едир гә онун сенет мәвгәјинде дајанырыдь. Сабириң Иранда да әркәндерм верди.

Шулай азаддыг әзигиләби-демократик һөрекәттән јүксөлгүш илгә-

ринде Сабирин, онун дәвамчыларының ше'рлері "Молла Несреддин" журналы вәситесіле көнерларға жајылыш, башта халықтарын ичтимек вә бедии фикрлар тә'сир көстеририди.

Беле бир ғирир едебијатшынастыгда тесбит олунмуштур ки, Азәрбайжан едебијатында тәнгиди-реалист методунун идея үә мәзмұн көрініп-жетлеринин деринлешмеси 1905-1907-чи иллөр рус ингилабының тә'сирі иле бағытынан. Нәле ингилаб өрәфесінде о заманы Русияның ең габагчыл сенәже меркезлеріндеги бириңе чөвриліш Бакы тәһаринде фәнде депутатлары Совети жарадылышты. РСДРП Бакы Комитеті жәннің Азәрбайжан большевиклерінин "Нұммет" тәжкілеттері феилијет көстеририди. Бакыда "Нұммет", "Бакински рабочи", "Дә'ват-Гоч", "Бакински пролетари", "Текамул", "Дондас" вә бир сырға башта большевик метбутаты ишә башланышты.

Сабир һәмнін органдары реалијатиден хәбердер иди, үэтте ше'рлеринде "Текамул", "Дә'ват" газетлеринин азыны чекир, бу гәзетлерин бағланысыне "Асланларға ох дејди, нејистен де гепанды!" мисрасы иле өзөв веририди¹.

Сабир әдеби мектеби, бу мектебин идея мәзгеji, үслубу, поетикасы "Молла Несреддин"де гырылмаз өзөгеде формалашып вә кемелде чатмуштур. Бұна жерे Сабирин поэзија мектебини һеч үаҳт "Молла Несреддин"ден, о чүмледен Ч.Меммәдулдузедеден Гетијін айырмаг олмаз. Әслинде нәле Сабир "Молла Несреддин"де чап олунмайтында ешкең онун поэзија үслубунуң әлкін элементтери журналда дерч олунан ше'рлерде сезилмешіздар. Бу да өз элементдарды ки, "Молла Несреддин" Мирза Челили кешіп етдиши ками, "Молла Несреддин"ин ше'р үслубуну Мирза Челили кешіп етмишіздар. Беле ки, "Молла Несреддин" журнальның 1906-чи ил 20 (?) апрел тарихында Ч.Меммәдулдузедең "Лисан белсис" ше'ри чыхмын вә бу ше'рде де журнальны поэзија үслубы үшкінлешмеја башланышты. Ч.Меммәдулдузедең журнальны сатирик үслубуне ујгун олған ше'р нұмұнесини вермиші, журнальны реалист поэзија истиғаметини ачмышты. Әлбеттә, бу, молланесреддинчи поэзијаның һеч көңең жаһшы нұмұнеси дејілди, виңаг бу ше'рде жени сатиренни сп'ах жаһалет-рик чызқылары - шәирик сосиал симасыны вә дүшүнчесіні онук өз ділде түсінгенде.

¹ Сабирин метбутатла өзөгесін нағында етрапды ше'лумят үткен сәхнен мемедов. Сабир вә метбутат, Бакы, 1974.

ареде етмек, идеяны оирбаша јох, характер веситеси илә инкишәф етдири-
мак хүсусијетлерини көрмек мүмкүнду.

Ей дил, дахи динме ве сүкут ет, сени тари,
Лел ол ве денышма!

Сал башыны ашаге ве һеч баҳмә јухары,
Мал ол ве денышма!

Пемел еде дүшмән сени сөбр ет, ояла, динме,
Ја зулм еде, ја бојнуна кәндир сала, динме,
Ја рузуну чебр иле өлинден ояла, динме,

Сал башыны ашаге ве һеч баҳмә јухары,
Лел ол ве денышма.

Кер гүсселениб ейләјесен налеву зары,
Мал ол ве денышма...¹

Ше'ри охујаркен "Молла Несреддин" журнелының есас гајесини-
халы гәфләтден оյатын гајесинин ирадәсини чох әйдан көрмек олур. Бу-
раға мурачиэт олунан тип - мезлум кәндлиниң образызыдар. Шайр онун башыны
көтирилген мүсибетлери ироник бир терзә сөйләр, она едилен дәрдлери ачыб
жастәрир ве әслинде оны гәфләтден айылмага, дәрдлерини дәрк етмәје чагы-
рап.

Бу ше'рден соңра журнел өз шайрини тәңдә. Беле қи, 1906-чы ил
-ның көмәреден "Милләт нече тәрең олур олсун..." ше'рилә мејдана атылан
Х.Э.Сөөп бир-бириннің ардынча дәрк етдији сатирик ше'рләри илә "Молла
Несреддин"ин поетик симасыны јараптады, поэзијаны журнелыны есас жаңырын-
чевириди. Сабир Мирзә Чәлилин ше'ринде ахтарылан, шаре олунан, поетик
сәхаби инникишәф етдириди, оны һәким үслубын чевириди. Соңра "Мәшәди Сижимгу-
зү", "Хөрсиз" (Әлә Нәзми), "Нәрдемхәјел" (М.С.Ордубади), "Чејранәлибәј",
"Демкусәр" (Әлгүгулу Нечефов), даһа сокралар Мирзә Әли Нә'үз Шеустера,
Аббәр Чөбәрлы, һәммел (Бајрамели Аббасзадә), "Дабаны чатдах хәле" (Әли
Рәзик Нәмцизадә) кими исте'дадлы шайрлар журнел етрефиңда, јаҳуд "Молла
Несреддин" тә'сирлә чыхан сатирик журноллар етрефиңда тоңиешчилар ве
тәрәзист поэзијаның едеби процессде мөвгөјинә мәнкемдендирилдилер.

Сығарык шайрлар халғын сөде аны дахында јаңырдылар. Бу себебеден

1 Молланесреддинчи шайрлар, Бакы, Јазычи, 1986, с.II.

де гелиз өреб-фарс сез ве иғаделери иле јазмагы өзлерине фехр сајан
се'зи буржув романтиклериле онларын арасында үслуу мубаризеси амале
келир ве се'зен бу идея мубаризеси шеклини алышты. Бу идея мубариза-
синде "Молла Насреддин"ин јарадачылыг мөвгөји дејишмэди, о беч бир
кузаште жол вермириди.

Бир мүддэт (1912-1917-чи иллэрде) Челил Мемедгулузаде иле ја-
нашы "Молла Насреддин" журналыны редакте етмис шеир Әлигулу Гемкүсар
"Шеләле" етреғинде топтамаш пантүркист Суржу мүһөррилеринин арасын-
сында пүчүмларына гарыш јеңмешти:

Вурсалар ойбасына мин зеки мечмуамизин,
хәр силир дүшмөјечек бир туку мечмуамизин.

"Фүйзет", "Шеләле", "Дирилик" кими журнallарда чыхаш еден ро-
мантик шеирлөрин дили ве үслуу "Молла Насреддин" төнгиди-реалист шеир-
леринин дил ве үслуоларындан чиди суратде фәргасындири. Сатирик шеирлө-
рин үслуу үчүн айдыныг, хөлгүлик, идеяны конкрет ве долгук иүзде ет-
мек характеририк иди. Бу ше'р дилиндеги керчеклилүү реал чызкилери екс олу-
нурду. Төнгиди-реалист үслубда јазак сатирикler мөлзү мәңдүдлүгү таны-
мырдылар. Капиталисттерден ве торлаг саянолеринден тутмуш дии хадимлә-
ринәдек, бутун социал табегелер, дервишлер, сеңидләр, фалымшар бу пое-
зијада ишшанин, төнгидиги бәдәфи идилер. И.Ә.Сабир ве онун давашылары
бөյүк капиталист дәүләттерини, Америке ве Иккилөрө, Франса ве Германия-
ны аменсыз төнгид астанан тутмайдын чеккимирдилер.

Иран шеңи дә, Түркије султаны да, Бухара эмири да Сүлтандарин
гөзөнине дүчөр олурдулар.

Төнгиди реализмде (Сабир, Несым, Гемкүсар) олдуруу киши, бу ген-
дерализм сөвијесине төлхө билимжөйн сатирик шеирлөринин язарларинде (Челил,
Ә.Рези ве б.) төнгид бир тереффен кийдүрүчү, яңдирүчү, шактүрүчү
иди, дикер әтерфәден дә никметли, дүшүндүрүсү иди. Бөյүк Сабиринин анын
имзаларындан бири олар "Айдар күлејен" ду гендеризм күннөсүнүн че-
јектүү ифаде едирди. Айнандыр күн, жайланы сөзтөр пер Сүлтандар йөрүп
төнгид ве иди иле кирәжэтленс билмес. Былас сөнөткөс жолу "Сүлтандар

түрбәл ве күчкү тарәфләрини да галемә алыр, хәлгын көзөл һәјет азууларында да үчүндөрүнни да көстөрир. Милли характерин габатчыл, ишыгы чөнчөтлөгө дөсүн күрүз да Себирин ингиләби-сатирик поэзијасының јенилик хусусыннан берилди. Башта сезла, бу поэзија мисбет идеял көйүйдөтүндөн берилди. Себир, тедгигатын тә'бириңчә десек, "алчаг варлығы идеял бериль көмкөн иккәр едирди"¹.

Бурхан-мулкадер ехлаг ве мә'невијјатының икигилаби һуманизм мөвтөйдөн иш'икесү тәнгиди-өөвлиләмин социал мундерәчесини занкинлештирек шапарыдан иди. "Пулу мәшінб, Маккеси, Мединеси, дини, иманы" ө'лан даң таңыр ве бурхузлар, "Миллат иече тарач олур-олсун, не ишим вар" даң "Миллаттарастлар", "Вур-вур ки, кетирмәйбидир арпа" - дејән мулкадер, шарадаты давлеттеде жорен варлылар, ријакер руhaniлар, јелтәр жана стрократ чиновниклар, мәслеккәз бурикуза зијалылар ве с. Себирде олардың китабы "Чонла Нәсрәддик" адеби мектабине менсуб олган язычыларын эсас таңгид ве бәдик ифаде типлери идилер.

Сияңа ве шагылаби-идеология нубаризедә ардычыл ве меңкем олан, тәрлика гүазалары германында өзүнү "держдә дуран гочаман бир даге бензеден" Себир өз вәтэндәсшынг мөвгәйини віждын ве тети билдирирди:

Дәвлетлије јәлтәглана билмерем,
Гәмли икен јалан жерे күлмәрем,
Пристован чекмәсини силмәрем,
Нәрматими көалорем, екоилмәрем.

Азербайжан реалисти "Күнүн перлаг, күнүзү аг, кечени тар (геран-күн) / сакланда, зер шеңи салдуру кими јазыр, реализм ве идеялыштың таңык салагат нүмүнәси нүмејиш етдирирди. Онун поетик манифест кими түскәннан јүхарыдеки мисралары Азербайжан реалист шаирлеринин иече көспүрүштөөнүннөг јолуну изгләндирмашылар.

Ошо таңырсында, кеч шүбәнасиз, илк нөвбөдә Э.Назми, М.С.Ахметев, да Г.Романовский аднын хусуси чекмек лазының. Чунки онлар резиденттүрк мөрзизијаны јөратып, мөвгәларини мудафиә ве инкишәф отдирип, түрк мөрзизијанын көзүн күнүн перлаг, күнүзү аг, кечени тар (геран-күн) / сакланда, зер шеңи салдуру кими јазыр, реализм ве идеялыштың таңык салагат нүмүнәси нүмејиш етдирирди. Онун поетик манифест кими түскәннан јүхарыдеки мисралары Азербайжан реалист шаирлеринин иече көспүрүштөөнүннөг јолуну изгләндирмашылар.

¹ Ахметев Э. Себир, Бакы, 1958, с.317.

мек ишинде Сабирин силаһдешлери адилер.

1917-чи ил феврал буржуа-демократик ингиләбындан соңра јаралык музәггети буржуа һекуметинин төңгиди Әли Нәзми әз Әлгүлү Гәмілхөсөрин сөтирелеринде Сабир ән'әнесинин әз ветандашлығының яңи, парлаг тәзелүрү иди. Нәмий һекумети "башбогазлар һекумати" адландаран Ә.Г. Қасар Әхмәтжүйк поетик һүнәр нұмајыш етдириди.

Лакин бу шаирлерин јаредайтындырында да күчләнен Сабир мектеби оз кекләрх, форма әз иреде васиталери әтиштерилә Азаров атасы ше'ринин ән'әнелерине сојкенирди. Чох мәрагиы қалдар ки, Сабир мектеби-на тә'сир көстарен белә ән'әнелерден бири Фүзулинин әдү әз поезиясында да багылды иди.

"Молла Нәсрәддин" журнальнын поэзијасында классик ше'р ай'әнәләринин, хусусилен Фүзули ән'әнелеринин давамы әз иннишәрх хусусыңында мөjdәнә чыхырды. Ч.Маммәдгулузәде бу едәби һәгигети сонралар фәнни-мәхсус шекилде белә ифәде етмиштir: "Фүзули "Молла Нәсрәддин"ин онынчы нәмрәсисинден башлајыб бу күне гәләр мәчмүемәзде имтирак етмиш әз ше'рләр јазмыштыр. "Инанмирсаныз, жетүрүнүз "Молла Нәсрәддин"ин 20 иллийни тоңкунуза габегиниз, һәңси ше'рә бахсания көречексиниз ки, онда Фүзүлек бол бер дүз вардыр".

Азарбайжан едәбијатынында М.Ә.Сабирин Фүзули ән'әнеләрнән да семерели шекилдә фајдаланылыш проблеминин бә'зи мүбүм чөйәздәр изең олунмуштадур.

Сабир "Далбер" ше'ринде епигончу формалист ше'рий поетик шөлгөнини ифна әз төңгид етмиш, реалист едәбијатын бедии һәгигети ше'ярлана әз тарихи конкретлийини она гарыша гоյкүштүрдүр. Сабир ән'әнелерине салыгеттүли олан Ә.Нәзми бу јолла кедәрек дөврүн конкрет типларының чакын әз тәсүүн тесвирини веририди:

Саггали узув, күни пүнән, көгедаңдадар,
Алны ики барынг, көзү лар, бојнұ жарындар,
Гәмәтде уча, егләде заңаг, деми көзін-
Жүзжымы, әли айри, өзү нирі-күнәндадар...

Јанында ёки көлмө дәндишиң гедегендир.

Наты! Буну билдир мене, ненсі кесејәндир.

Көрүндују кими, тенгиди реалист поэзијада сосиал беләләр мұчар-
ред тәжілде јох, конкрет типлерин образы же портреттери вәситесіле аш-
шара чык怀里ләрды.

(Сабир ең'сөндерине мұвағиғ оларег Ә.Нәзим де пул мәвзусунда бир
олы сатирик ше'рләр жазынышыр. О заман пул алајышы "пул", "герә пул",
"жекинес", "пера", "алтүн" және сезлөрде баша дүшүлүрдү. Сабир пул-
шагаст бир буржуанын, яхуд тәчириң мә'нени симесини ачыб көстерирсе,
Ә.Нәзим "Пул" ше'ринде миң пул һемкірлігіні, пүле сиқајими бејүк
шығымаш беләје чөврилмиш азэр кими тенгид ве ишке едиради.

Шири ғылан кедасифет, етдириң ону пајимал,
Сусдуран әдін натиги, ејледен орталыгда лал,
Нұрр жикиттери ғылан гүл жаренанларе мисал,
Налу-дил еңлини еден һемдеми-гејр еңли-хал,
Сағдиял ег жүзлини аси ве шермасар пул.

Ах... бу сиқкедиң пул, һеммың бу зеңримар пул!

Бу сатиралда пул һемкірлігінің көстермек истеркен шеир пулға
жәбей оларег "Себабу һемкөрөн", "Зиндеји-чөвидан", "Нәр гуру чысме-
сы", "әмирү шәһимер", "Чилу, легеб, низан" кими шиддәтләндіричи типик
дәзделләр күләдирди ки, бу да ше'рин, сатириң идејесінін ве иштачылығы
руңыну күчләндірир, озун те'сир гүввесини өртүрәрди.

Тенгиди реализм руңында јазен сатириклерин жарадычылығында мил-
ли дүргүнлүг ве әсталеттің ирмесі, күлүң һадәфине чөврилмесі хүсуси бир
жынысу тәмкіл едиради. Белә ки, онларың есерлеринде әсталет, дүргүнлүг
жынысесі олан, бир мәңшә обломовчулугуну хатырладаң типлерин реа-
лизмдеги раси едилмиш суретлерине раст көлмек мүмкүндүр. Сабирин
"Лай ейде", "Жат гал даңа - лај-лај" және с. бу кими сатиралары бу мә-
нда жаңылан програм сәчиijjeli ше'рләрди. Сабир бу ше'рлеринде јалның
жыныстары сосиал типләри тасвир етмиради, нем де бунуна XX аср поэзије-
ленде ессе идеја истиғаметлеринден бирини формаландырырды. Сабирин јо-
тура көз көдерек Ә.Нәзим "Жат" рәдији сатирасында вта-бабадан гәльве,

феодал-патриархал өхлөгүннүү тезаңыру олан е'тинасызлыгы, ичтимай сојуг-генлигүү, төнбөллийи сатирик мәндертелье ишшө атмае је музейфөг олурду. Намин ше'рде охујуруг:

Ахшам намазыны, телесик гыл, јубанма, јет,
Бозбашыны јејен кими, артаг дајание јат!
Чохдур мешеггети көзү ачыглыгын, инен,
Ачсан кезүнү, гем көречексен, ојанма, јат!
Дурма вјаге, бахма чөнана, усенима, јат!
Үстүндөн өзкөлөр ирэли кечсин, атлајыб,
Гој тапталасынлар, олма мүкеддэр, утанима, јат¹.

"Асијаны оједан" (В.И.Ленин) ингилабын седасынча бикане олан та-
тика "муселман ме'муну" нун шайир тарефинден ресми едилем бу сурети инванды-
рача олмагла јанашы, нем дө бејүк идеја мезмуну иле ашылдымындыр. Бу
мисреларда, онларын ироник интонасијасында шайрин милли кериллак ве та-
ретгије биканелик психолокијасына герши газебаны дујмаг четин дејилди.
Поэзијада тенгиди реализм керчеклијин ејбечер чөбетләриден хесаф пер-
дени гелдүримагла јанашы, ейни заманда озун керилијине, тарегги есри ила
вјаглаша билмәмесине герши ез тәессүүнү де билдирикди. Беле ме'рлерин
контекстинде ингилаби руң ве ифес дујудурду. Ингилаби сатирик поэзија-
нын бу идеја гүүвеси илк нөвбөдө Сабирик есерләринде дујудурду. Сабир
мешнүүр:

Диндирир еср бази - динмејириз,
Ачылан топлера диксиймејириз;
Өчнеби сејре балонларга чыхыр,
Биз ѫеле автомобики миннејириз; -
Гүш кими кејде учар јордекилер,
Бизи кеммүш јере минбердекилер!

мисреларында текче Азербајҹан халгынын дејил, бутун муселман Шерги халг-
ларынын тарегги есриндеки везијјетини умумилендирмии олурду. Доласыј-
Сабир ез һамбетенлериини ирелије, тареггије сеслејириди: Арадан оңр -
кечдикден сонра Азербајҹан реалистлери јөлнүз тенгид етмэр, ейни заман-
да халга дејимmek, ирэли котmek лезүм көлдүйини озие салырды яр. З.Нез-

1. З.Незми. Пул. - "Мезели" журнали, 1915, № 12, с.7.

мазин "Дејшилир" редиғли мұсәддесінде белә мисралары охумаг мүмкунду:

Нер "мода", нер несне, нер адем-герәз нер шеј ки, вар,
Фикр, сурет, дил ве менсеб, терзи-әшқал иктијәр,
Ренч раһат, сұлғағовға, хәндә, кирје, дуст, јар,
Ейду, матем, шади ба гәм, нерб мејдан дејшилир,
Ад, үсул, иш, деб, меслек, сез, сұхәндән дејшилир.
Иште бу жирминчи гарн, әфкари-асан дејшилир,
Нер кар асан дејшилир,
Абад-вирән дејшилир.

Итимай етәлети, е'тинасызылығы ифша еткін ингилаби сатирик поэзиядан, позитив баяланғышдан мәнірүм едилди: о - терегги вә, инкишәф, әзиз интибән гејеси иле ашыланмышды. Сатириклер хөлтү јох, хөлтүн мәндердің гәндігі керилиji, азамалығы, мәданийатсизлиji гәмчылајырылар ве бу мәндердің е'тибәрилә тәрекки идејасы иле бағылғы иди. Башта сезлә десек, үлгіда вә мәлдәтде езүнә гарыш тәнгиди мұнасиқеттер тербијә етімек, миilli интисаңа чәгырыш вә де'вәт Саори поэзије мектебинин әсас идејә вә естеп-кең программадан оира иди. Ә.Нәзмінин "Дејшилир" редиғли ше'ри бу мәндердің Себирин оир чох сатирик ше'рлеринин мәваузусы вә идејасы иле сәсләнди. Саориде олдугу кими, Ә.Нәзмінин бу ше'ринде де шаирин сатирик ше'ру чидди вә тәмкіни харәктер дашишыры. Проф. Мир Чәдал шаирин үсінде көттәндә жазмышды: "Нәзмінин ше'р дили сада, селис, үслубу ревен, әзиз гүзвателидир. О, ез ше'рлеринде һәмишә саделижи саҳлемәнгә ژалынады. Оңда китаб дилинин тә'сирлери аздыр. Бу тә'сир олса-олса чидди, әзиз рүйгу ше'рлердәдір. Сатириларында дәнышыг дили вә ҹанлы ижаде мүнәсабати дағы ҹохдур. Нәзмінин тәсвиirlери јығчам вә әннәтилдір. О, тек тәсвир сөзмәр, возиijети, хасиijет вә лөвһени бир сез иле, я бир неча з иле, тәсвиir едір. Аңчаг бу сезләриң һәреси мә'нача жаһын олсалар да, әртандылар вә бу ферг исе тәсвиirlерин чанлылығына көмек едірләр". Ә.Нәзмінин оир чох күчлү сатирик ше'рлері, о чүмләден "Дејшилир" ше'ри бу мәндердің тәсдиг едір. Ә.Нәзмінин үслубуның бу мәзийтлері мүејజиди. Себир мектебинин шаире тә'сир иле, онун бу мектебин идеје вә мәндердің мәденийетаңындан истиғаде етмеси иле изән олунмалыдир. Себирин

поетик новаторлугу онун давамчылары учун, бутун XX еср поетик просеси учун беле оир һөрөкөтвөричи башланғыч иди.

; XX еср Азербајҹан ше'ринде Сабир ин'енеләрини давам етдирип шаирләрдән бири да М.С.Ордумадиллар. Азербајҹан әдебијатында мешхүр романларын мүәммәлийи кими танынган М.С.Ордумадинин јардачылыг ирсində лирик ше'рләri иле јанашы сатирик ше'рләri да мүхüm јерләрдән барын тутур. Ордумади сатирик ше'рләrinde керчәклијин менфи, инкара лајаг чөннөтлөрини дөјечләјирди. Онун сатирик ше'рләrinin бу хүсусијәти Совет һөкимијәти деврундә јаздыгы ше'рләrinde да чох күчлү шекилде өзүнүн түссө етдирирди.

М.С.Ордумадинин сатирик ше'rlar јазмасы ве Сабир мектебинин тенгиди-реалист мөвгөјинде даёжимесы да билавасиге онун "Молла Несреддин" журналында иштиракы иле башлајыр. Бундан әзвед "Гејрат" магбесинде чап етдириди "Гәфләт", "Ветэн ве һүрријјет" китабларында М.С.Ордумади даңа чох классик үслубунда јазып шаир иди. Бу ше'rlерde М.С.Ордумади лирик шаирди. Догрудур, М.С.Ордумадинин һәмин китабында да тенгиди мәнијјәгәде ше'rlar вәрдүр. Месәлән, әшагыдахи мисраларда олдугу кими:

Нер оир ишимиз кетди, галып гелбәз һесрат,
Аваре гојән оизләри гефләтди, бу гефләт.

Ләкин бу һөле хәдис ингиләси сатирик поэзија мектебинин таләплари сөвијјәсине галха билмемишди.

М.С.Ордумадинин "Ветэн ве һүрријјет" китабындаки ше'rlерда көньяк үслуб һекими. Беле ки, китабда ветендашлыг лирикеси чох вехт көньяк үслуб дайресинден чыха билмирди.

Своире јахын, онун сатирик ше'р мектебине рэгбет оесхејон шаэрләрдән бири да Мә'чүз иди. М.Э.Мә'чүз Иран ве Чечуби Азербајҹында јазыда, орадаки ичтимай-муһиттик һөгигетлөркими есерләrinde Союир сатирик ше'сир иле чох сөјүк оир меңәретле геләне аныры.

"Хөлги оидар ејләрәм" сатирында Мә'чүз да хаст мәннән сәйнән тыйзгын мудајиәчиси кими мејдана чыхырды.

Чүн вурар гамчы башындан миилетин сероөзлэр,
Түрбеји-Меһмуд титрөр налеју ферједиден...
Сат митил јорғаны вер сербазе, гурттар чаныви,
Еj Түкөз бачы, муруувват көзлеме чөлладиден!
Дојду истибдадиден түркү фиренку, руму, рус,
Дојмајыр билмем није Иранлы истибдадиден?

Иренны сосаң керчеклийнин дерин ичтимай белгеларыны, есрлерче
ňеки сүрөн көрилийн кескин тәнгид атешине тутмаг Мә'чүз реализминин
асас идея истигамети иди. Дил-услуб е'тибәрил де Мә'чүз есөрлери хал-
га, озун поетик шууруна ве зөвгүнүн уйгун иди.

Мә'чүз "Зајајёт ве фелакет" адлы ше'ринде, Сабир реализминин
көзөл нүүмүнелери олан "Гоча ве чөвөн", "Ики һөпенд", "Тазэ ве көнне"
ш.А.Каринде олдугу кими, һөјатын типик лөвжелери ве мензөрөлөрүнүн көс-
паршыл жалпырыды. Ше'ри охудуга охучунун көзлери гершысында мерсије
жаслоосундагы мутта вөзүйјетде олан күтленин укумилешдиричи, күтлеви пор-
третти чөллөнүр.

Ә.Незми көзүачыг бир сенеткер иди. О, дөврүнүн гебегчыл сијаси
жакшадарини излајир, иртичаја ве экс-ингилеба гарышы чыхырды. Иртича
жакшадаринде Неримэн Нериманов, Ә.Ф.Немзәзеде кими гебегчыл ве мубариз
жаслоийјетлера гарышы мугавиметлери көрүр ве буна гарышы да е'тираз сесини
чыхырды. һөјат һадиселерине Сабире хас ачыг мудахилә, фөзл һөјат мөв-
зејд, реализмий ичтимай кәсқинлиji ве долгуулугу Ә.Незминин "Молла
Лаэртдин" в хитабен јаздыгы "Горхурэм" ше'ринде да вәјдми нөзөре чөрпирды.

Динне, велләни динкөлтертек аларлар чаныны,
Веслиине һөсөрт гојәрлөр јарыны, е'весини,
Терке мечбур ејлөрлөр хөнени, эвтаныны,
Чох күвөмие ким, варыздыр иби-Не'манын сөнни!
Де - һами инди Нериманов Нериманын сөнни?..

Ингилеби чөбөн иле һемре'јник, вәһид ичтимай мубаризе идеали
Байир ше'ри жектебини дөврүн гебегчыл ве апарычи адеби-естетик платформа
чөвирчарда. Жектебини давамчылары олан шайрләр да јарадычылыглары
да су платформасы да да күчлөндөрдүрдилер. Меселен, Ә.Незминин ше'р-

леринде едеби мектебин идеясе поетик сернедлерини кенишлендирди - оларды бир мејл дујудурду. О, ше'ри ингилаби дөврүнә ан вәчиб мәсалаларда ве мәтләбләрине јахынлаштырырды. Мәңгүз бүкә кара онун поэзийесчының ижтимаи керчеклиги, бадии өнәтә дәүрәсеси кениш иди. Сабирден соңра ингилаби-сатирик поэзия мектебинин парлаг симасы мәңгүз Ә.Нәэми иди. Ч.Меммәдгулов-заде бу бераде белә јазмыштыр: "Айыр, илләр доланды ве мәнищүәйлиләр тәтидесындан тә бу вахтадек Мешеди Сихимгулу Кефсиз биәз һәмкүре јәр олту. Хүсусен, Сабирин вәфәтындан соңра иккىнчи Сабиримин биринчисинин јерине баш гојмады. Мешеди Сихимгулу Кефсизин гөвгә ве сәфәлы, көзәз ве дүзлү ше'ринин неч бир вахт далы кесилмеди. О өзү чынмен гомандыса де, сунн көлеминин летијеси бир зеррә гәдер эксилимеди". Сабирден Фәргис оларег Ә.Нәэмије сосиалист ингилабыны көрмәк, онун гуруучулуг вәзијәләриндә изтирак етмәк несиб олду. Ингилабден азачыг соңра "Молла Нәсреддин" да "Мухтар" ше'ри иле чыхыш еден шайр белә јазырны:

Билим, бу беләләр наредан душду чәнәне?
Ишләр дајишилди һамисы, дәйлү земәне,
Иксан кими фәйле, көлә де келди зебана,
Бу һадисе ёјәниләр мәгбүн едесокдир.
Нурийјет ојаныш һами сиңүк јухусундан,
Дохсул де, екинчи де сајыр көндәни ғисен,
Хән, бәј, көлә, музdur иле һәр һәргдә јөсөн,
Азәделик әһведи дикеркүн едечекдир...

М.С.Ордумбәди, Ч.Меммәдгулов-заде, Ә.Нәгвердиев вә башка мәннәнәс-реддинчиләр кими Ә.Нәэми де Совет һакимијәти илләриндә сосиалист иделег ингилабынын вәзијәләринин һәјате кечиргиләссины үркәндең бәйрәмни, чомлы сатирик ше'рлеринде кеһнелиji тенгид ве ябына әтмекле кигылаби гуручулуг рәгбәтине бурузе вермисдир. Шайрин тәдгигегечи Ф.Хүсейнєв "Зән Нәэми" монографиясында јазыр: "Зән Нәэми улсуб ве идеячы бәйгүл шәгрән ишән. Сабире ен јаҳын сөветкердәр. Сатирилериндеки ингилаби рүһ, гүләстәр реализм ве кескинлик, дерик һәјати мұшәнізде ве дикжәмерүзү өфөләрдән 67 шайрләриң јарадачылығы бир-бирине сон дөрөче јаҳындар. Әлкә Гәрәп әр мектебинин тәжимчысы, көркемләр симәләрләрендән биринчисидир. Себайр 68, 69

жектебде исе о заманы әдебијатымызда еди һал дејил, бөјүк бир һадисе ади. Негізгі реалист мұнасабат, мұбәризлик, һадиселерге ингилаби бахыш, гематик занкинилік ве вүс'ет, оржинал сенет жолу, саделик ве әйданынға Сабир жаредағылығының мезијјатләріндәндер".

М.Б.Сабир ве онун мектебиден олан сенеткарларын жаредағылығы шалда реализмнің жени мерһәлесинин тәшеккүлүндө һәлледици рол оjnамышдыр. Соңғы поэзијада реализми кејірійітчә жени мерһәлеје ғалдырыды, ону апа-рымы, есес бәдии метод мәғамына јүкселтти. Сабир бутын XX еср әдеби ве жаңама процесслери иле багын мүтеффеккір шайр олмуштур. О, жалның тәнгидә реалистларе дејил, һем де романтиклер, мәеріфчи-реалистлерде тә'сир көстөрардың А.Сабитин, А.Шаигин, Э.Чәннетинин, Сәмәд Менсурұн ве олардың сатирик әсерлеріндегі биын туриның излерини көрурук. Соғрудур, романтиклерин сатирик ше'рлеріндегі реализм мәеріфчи реализм мен көрді кеде билмир. Романтика ве классик сапкынде ше'рлерінде тәнниншың әдүхәләг Чәннетинин (1855-1931) Сабиране јазылмыш бе'зи сатирапелер ғынаң сүбтүдүр. Сатирапаларының бириңде геіретсиз вәрлайларын мә'нөви жәннин тәғдими беледи:

Сәхәр чәйин, наһар наму һәнир, ахшама бозбашым,
Дехи дердим недир аյа? Аз әшым, ағрымас башым,
Нә дүзүшүшдүр мәне ел гајгысын, миллетин гәмин.
Мәни гарным көрек тох, ач, сусуза чан версе.

Бурадеки реализм әйданындық ки, тәнгидә реализм севијјесинде де-
жүлдүр; о даңа чох тәсвіри ве схематик маһијјағадаидір, типин соосын ве
психология симасы чанда ве биткин шекилде ачылмамышдыр.

Шаир Сәмәд Менсур да (1880-1927) сатираға мејл етмиш, бетте
Чыңыст әалеринде сатирик "Шейнур" журнелінин нашиялдеринден бири олмуш-
-ы. Онун Сабирана сатирапелер "Гути", "Зенбур", "Басирет", "Шейнур" ве
башка жағында организациянда чыхышышдыр. Сәмәд Менсурұн сатирапаларында да
Сабир тә'сирі һисс олувур, лакин С.Менсур да көрчеклик һадиселеринин
жекеминде мәеріфчи-реализмдан ирели кеде билмир. Фұзулинин мәшүр "Еї
шыны" редакция газети гардыш. Һемин газездеге ашиг һекиме мұрачиат едерек

шег меразине чаре истејир:

Ешгден гәлбимде бир пүнһан мәрз вар, ей һеккім,
Халға пүнһан дердім шашер етме зиншер, ей һеккім.

Фұзули ше'ринин форма әз айда тәрзиндән истиғаде етмек жау
иле С.Менсур һеккіме мұрақиетте Бекіда жохсуллуг, пұлсузың үчүндөн һос-
кімде кеде билмәјен зәһметкеш хастелерин шикајетими гелеме алғышын.

Ше'рде хаста, пұлсузы әз кисесиз зәһметкеш дердини беле изең едіріш:

Не чибимде паре, не сұда чөрек вар, ей һеккім,
Небзими биңуде сыхма, чекме азар, ей һеккім.
Өт жемек пәнризини амир етме ким бazaarді,
Нер ғадәр ахтарас ет чапмас хиридер, ей һеккім...

Семед Менсурұн "Гарабагын" радиғли сатирасында Бекіда гочулжы,
голузорбалыг, ған әдәвәти кими вәниләр зәйтләр тәнгид олунмушшур.

С.Менсурұн сатирик ше'рлеринде ичтимай типпелер шикајетишир, вер-
лығы бүрүжен көнелијин нареден баш вердијиндең боз ачынардашылар:

Ганым бу нечә вәхтдыр, не айјаңдыр, алдаң!
Әср өнли һеми һејівередир, ҳамдыр, аллаң!
Ахыр бу не диндири, бу не исләмдири, аллаң!
Мөвлүд не демекдири, бу не бәйремдири, аллаң!
Не үчүн еләсін халғ бу сәнбетиери, јарең?
Ким салды ереје белә бид'етлери, јарең?

Бе'зен сатирик ше'рлеринде С.Менсур иршә етдији типтерін мен-
жини, нәжин насреттінде олдуғарының шастерір. Беде ыннларда тәр бу чүй-
типпелерин ме'неви әз ичтимай жохсуллукуну тәберигләстіририди. "Итепи-
кентик" ше'ри бу чөнатден С.Менсурұн јеңші ше'рлеринден бары сајылған
лар. Онда Сабириң кәшү етдији типин симасының көрмек мүмкіншілігі:

Евлеримниң он отағ олоусын көрек,
Атласу мәжілір յылаг олоусын көрек,
Бер кечо сәде ғонзғ олоусын көрек.
Күнде үйнэр ойнамаг олоусын көрек,
Олимасе бунлар, неча иновнлары?
Интеллигенгияк, көзел оғланлары.

Сабириң типи иршә етмек, сечијјеландырылған методу - С.Мен-
сур сатирик ше'рлеринде ба'зى һејатиң шақылар көсб'еттің олурда. Оның ше'р-

жерарин жозузлары һејатдан алғыс да, бу ше'рлерде тәнгид даңа чох төвсүйе, кесиңет сепкисиндедир.

М.Ә.Сабирин давамчыларынан бири кими тәнниен Бајрамели Аббас-зәдә едәбијјэт тарихинде "наммал" азы иле мешінурдур. Авам, фенатик халг күтпелдеринин ачынасагы һејатының тәсвири һәммәлін ше'рларинде есас қазуу онындуру. Сабирсајығы шекилде һемитетенлилеририна һәтте һәммәл -

Әшнеди биллаңы-хелийхү-әзим,

Миллети-Иранам, ә иранлылар.

Мен де сизин тек қазаирим чөллери,

Сәниби-шаланам, ә иранлылар, -

Чөллиндә муречтаст едерди. Метбуат тәдгигегічесі Г.Меммәдли шайрии есертеде ғалғында оеле жазылдыр: "Шайрии жаразычылығындағы мәзијјэт ичтимай зо сијаси һәдиселәре дұакын гијмет вермек, һәдиселери үмүмилештирмеји сағармасы әле буллардан докрут нағиша чыхармег бачарығылдыр".

Е.Аобасзеденин көңчили Сеттер ханын чебәсингендә етдији Иран әдәзилеринин дејүм бериккелаларында кечмиштір ве бу, онук ше'рлерине тәғијјэт тә'сирсиз галмамыштыр.

"наммал" сезүнү өзүнде легәс сечен бу шайрии Сабир мектебинин әзәзимчысі кими, есас хүсусијјётлери ше'рлеринде өлзен үсулларға мејдана чылар. Бар сыра ше'рлері Саюире көзіре кими, бир чоху исе Сабир мезуз-ларының Иран иүнити иле әлагәлендирилмесі шеклинде жазылыштыр. Хүсуси же онук Иранда мешрутә һөрекатына һаср олунан сатиреләре бу чөнөтден сәцијјавадыр:

Мәнрутә бизим чаянымыз әлди, дәдүшчен,

Авере едиб, чөллере де салды, дәдүшчен.

Нер јerde олур мејвеси ширин бу директин,

Иранда жетишмибү, һеде калды, дәдүшчен,

Хан рұшве вериб, молла альб олду мұвағыр,

Бир сејла, көрүм, миллете не ғелды, дәдүшчен?..

Наммал сатирик ше'рлеринде халгын әзәдліг истејини ифаде етмеје чөллиңди: меселән, онук ше'рлеринин бири "Иранлыларын налеси" адланырып, ғұрада көрінч әз мусибатиден, шең ғовулса да жени голузорлулар те-

рефиринде өзилмеси ве истисмар олунмасындан шикыјетленирди. Башта сезле, һаммал ше'рлеринде халг мезаусуну ен мухталиф чөйстлерди иле ишлетиже өзчалышырды.

Иран иртигасының башчыларындан бири олан, Сеттарханың һәјатына гөсслер һазырајән Сүпенһдарын төнгид ве ифрасы һәммалын сатиреларының феал, кескин мусасирлик, дәјүшкенлик мәзийәтлери атылашылдыр. Онун 1910-чу илде јазылмыш "Сүпенһдар" ше'ри үчүн идея елдүнилгү сөчијеви-дир:

Аз вур ветени бир-бира, әр ейле, Сүпенһдар,
Хомдур кишиде гејрету немис ола, һем әр,
Сенде де керүм, бу сиғатки һансы бири вар?..

Классик ше'р ен'енелеринден истифаде едерек һәммал кескин сати-
рик тәзездлар жаратаға мүвеффег олурду.

Кимвери-Иран земия бир көңіле мәһмәнханедар,
Месциди-даруlfунун, һәммәмә-даванханедир.
Еj ветен, ej хаки-турбет, эксерин виренедир,
Kash Америка еjlешкір, кән инкилис, алмане баҳ.
Әсре баҳ, ejjaче баҳ, дөврәне баҳ...

Һәммалын сатирик ше'рлеринде мүејжен деречеде жәнр мұхтеларларын-
да нәзәре чарып. О, Сабирин поэзијасында ишленен бутын есас сатирик-
поетик жәнрларын эксеријетинде ше'р жазылдыр. О, гезелден де, меснави-
ден де, рұсаиден де, мұстезездан да истифаде етмиз ве бу формалары сати-
рик мәзмунун ифаде васитесине чөвирмеји бағарышылдыр. Ләкин елдүндир кү,
ону Сабир давамчысы еден јелназ бу чөhet дејайлда. һәммал һем де өзчалышыр-
ды ки, ше'рлеринде сатира ичтимай чөhetтден мәзмұнлу ве кескин олсун, һә-
јетын типик чөhetтерини ифаде етмис олсун. һәммал ше'рлеринде буын нәзә-
рола билирди.

Сабирде олдугу кими һәммалын сатиреларында де бедии тесвир ве
ифаде васителери хүсуси сөдии функция дәнијір; је'ни онлар кинаје ве
ејһам мұнасаюети оидирир. Бу мегседде язир сезләри мечес өз'неда са-
дугу кими, мұстегим мә'неда де шалецир. Әслинде Сабирде бензетма олжак
"Ирәнліларын" редиғли ше'ринан олар бендике нәзәр јеткірек:

Күчү вардыр, демаја бар сезү иранлыларын,
Вар чини, вар чекиичи, дерјазы иранлыларын.
Бар шеји, мәдени вардыр, дузу иранлыларын.
Дајын неч бар шеје меңтач езү иранлыларын,
Не себебидир, ачилмаз көзу иранлыларын?!.

Бұрда бар сез ез мүстегим меңасындаңыр. Лекин онлар бутевлук-де Иран айданын пасивилигінни, сијаси күтілујуну ачметега хидмет едирлер де бұза көре қемін сездерін һәм де мәчеzi-сатирик харектери вардыр.

Сабирға қохду ше'рлері Иран һәjетындаған алымныш мәвзуларда жазылғанда. Иран мәвзусу Мирзә Чөлилин вә Сабирин XX ғаср едебијатына кетарғын салдугандыры есес мәвзуларданыр. Онларын реализмінін тенгиди руһу вә аюсу бу мәвзунун бадии шеріндегі хүсуси бир гүбветле меңдана чыхырды. Бұл мәзәуда жағдайғы ше'рлерінде Сабир жаңыз Иранын сијаси вә мәдени көз的态度 көстармекла киғајетленімирди, даға кениш мәвзуну әнате етмеје көз алуду. Ә.Мирәймөдов жазыр: "Иран һадиселерини тәсвир етмеји шаир, тоз дөргү оларға, ингилаби идеялар таблиги учун әлверишили бир иш һесаб етті. Руында Сабир һәм Иран ишлериңе гарышон өзекімдегін сијасеттік жағдайлары, һәм дә Иран иртичасыны тәнгид етмекле, умумијетте бейнелілік ирикчеле гарыш чыхыр, тәрекки вә әзәдлігі тәренинүм етміш олурду".¹

Лекин Сабирин Иран мәвзусуна мұнесибеті, олбetta, жаңыз бунунда түрлі замарлы. Сабирин бу сәнәде көрдүjү иш башға шаирлер учун нұмуне болып саналыжырды. М.Ә.Меңчүзүн жарадычылығы бу негтеji-незәрден XX ғаср жаңыз мәденинін чох харектерик һадиселеріндегі биридір.

Сатирик шаир слек Меңчүзү Сабирде бағыс жаңын идея-мәвзуз олғасында вардыр. Дедијимиң кими, Сабирин жарадычылығында Иранда ингиліз рату кәрәккөн ве милли-әзәдліг һәрекетінің тәсвири чох кениш бир мәрд, әдәм едір. Саттарханың башчылығ еткіжи кениш хәлг күтілелеринин жаңыз перекатыны Азәрбајҹан шаири мұдағыс етмиш, мұстабидларе, мұстакимдарда вә бар иоз гарәкүрүүчуларе гарыш барышмаз мұбаризе анартылды. Сабир жарадычылығынан бу хүсусијети Меңчүзү үчүн хүсуси гијмете

¹ "Ирәннада Ә. Сабир, с.270-271.

маликдир. Мә'чүз "Гелем" редиғли ше'ринде Сабири Шергин бөјүк классиктери иле бир сырса гојмуштадыр. Ейни заманда "Мен халгымы Сабир кими аյылдачагам" - демишидир. Негигетен де М.Ә.Мә'чүзүн Чөнуби Азәрбајҹечыны милли-азездлыг һөрекеттән ше'рлерине Сабирин бу мәззуда олан ше'рлерине кими айдан идея мөвгөйиндөн јаңылыш вә вәтендәвәләгә назосу ифаде едир.

Мә'думдур ки, тәнгидчи-реалист ше'рде бедии суалдар тә'сирли, марегли бедии тәсвир васитесинден бары кими кениш истифәде олунмуштадыр. М.Ә.Сабирин давамчысы кими М.Ә.Мә'чүз де оз фикирлерини кениш халг күрләләрине чатдырмаг мөгсәдиле ше'рлеринде бедии суалларе сый-сый жер веририди. Онун "Әмоглу" редиғли сатирасы баштан-башта бедии суалларде ибәрәттәр:

Беш күнду ҹанан, дәллети нејлерсан, әмоглу?
Елми, һүнери, сән'ети нејлерсан, әмоглу?
Өлч көлкөни күндүз, кече сах улдуза, аја,
Кефир гајыран сөтти нејлерсан, әмоглу?..
Бигејрет едер згәлемәг инсаны, дејерләр,
Хәрч ејло кедә, гајрәти нејлерсан, әмоглу?..

Сабирин "Дәш гәлбли инсанлары нејләрдин, илаһи" мисралары охучулара јаңы тәнништәр. М.Ә.Мә'чүзүн миссәл көтиридајимиз сөгирик ше'ринде де ejни услуб, ejни рүһ вәрдәр.

М.Ә.Мә'чүз вәтениндеки иртича гүүвелерини, дини-фенатизм тәнгиз едир, әз хәжри иле шерини бири-биринден айырдада балмәјандар тәнбәз вә маземметлејирди, зәһмәткәш халг күтлесинде ичтимай шүр вә һөјсайжат ојәдәрдә:

Башымга зүлф гојуб саггәлә ѡлдурмамыз,
Хөлгден рушвет алып кисеми долдурмамыз,
Чеддизин вегә сујун мұлкүме салдырмамыз,
Еј шебүстерли дәдәглар, сизе мен нејлемиз?..

Сабирде оңдугу кими, Мә'чүзде де беле ше'рлерде икән ичтимай гәлин образы иле гарышырыг: бүйләрден бары мүәјјен бар ичтимай эзгәрән. Умумилемешкүч күтлөві образында, дикер исе биринчя жаңсай дала иле жәншаш типтәр ки, бу да ше'рин хадејесине мүваҗиг олзраг мәнәрә тә же ичтимай

жисан образын шеккандың мејдана чыкыр. Конкрет оларег бу ше'рде биринчи тәсіс, же'ни "мен" мүеллим обрезанныи ве шахсијаттани ифаде едир.

Аккарлыг, һегигети ачыг сөйлемек, халғы керије чекендерлер ишаша ве руссај етмек кими көзөл бөйүк реализме хас хусусијаттардендер. Сабир сатирасынын күчү бир дә бу хусусијаттардың. Оз мүеллиминин јолу иле кедерек Мә'чүз де һегигети демекден неч вехт чеккимемишидир.

Мә'чүз сөлефикин бедии төсөвир усууларындан жаредаңылыгla өјрәнмәз, буллардан Иран мұнитанын бедии тәнгиди ве ислеңи үчүн фәжделаныштырып. Мә'чүзүн ше'р дили, онларын ифаде терзи бу есерлерин үнъенләндигы схучунун зөлгүнә ве тәжеккурунә уйгундур.

Онүй бе'зи есерлери сырғ тарихи реаллыгla бағындыр:

Ханым вјылды, бу еснаде, көрдү мен јазырам,
Деди: - Ду јет киши, тозлу гала гелемдәнүн!
Темем ғикрүү һаэр етмисен газелјате,
Дүшүнимүрсөн ки, күнү бом галыб говурманын?..
Башы белалы огул Бедикубеде чалышыр,
Карек јазыг аза веңчин вера мұрасанын.
"Көрәл" реємиди көр, бес бу "Көрмөл" недир?!

Әчеб низам гојуб һекмдері Техрани!..
Урус јолу ачылауды, гачајдын, ей Мә'чүз,
Хилас оләждын елинден бу кечгабырганын!..

Мә'чүз поэзијада реализм тенденцијалылыг приносишине чидди сүрттеде омел етмидар. Же'ни Мә'чүз чох заман тәнгид һедафини ачыг ифта едир. Шоир типин менфи психолокијасыны көстөрмекле киғајетленир. Лакен талан менүй дәвреншын о гадер чанлы ве вјынан тәсөвир едилүү ки, охууу жостер-истәгән көзү габагында һегигетен менфи бир типи көргүр ве онун перекәглерине, бердешлерине нијрет беслејир. Сатирик поэзијада тенденцијалык қараласа бахымындан да Сабир ве Мә'чүз арасында жаһынылыг вардыр. Азаттық күмүнаја дайгет жетирек:

Сабир мүлкедерин дилинден дејир:

Алды долу елден серү саменини көјлим,
Ол инди пәләз сатмеге амаде екинчи...

Еурәде Сабир демир ки, мүлкедар јыртыңын, залымдыр. Мүлкедерин

еэ сөзлерини онун жыртычы симеск ашкара чыхарып. Но'чук де еңбук реалисттенденсијалылыг үсулуна өмөл етмишdir.

Сабирә еэ үслубу, мөвауз ве јарадычылыг характери е'тибарида жаҳым олән шаирлерден бири де Әли Резидир.

Сатирик шаир ве журналист олән Әли Рези Шемчизадә (1886-1931) ше'рлерини "Дабаны четдег хәле", "Ахлқаз бачы", "Будук", "Олла Руб-тур ве башта кизли кизаларла жасымшыр. Ше'рлери "Молла Несреддин", "Мезели", "Сада" ве с. метбугат органдарында чихкышыр. Ул аср едәсийәттine вид есөрлерде бу шаирден неденсе өтари дәннишмандыр. Налбуки Ә.Резинин XX аср реалист поэзијасынан көркемли сималардан бири симеск шұбна доктор машина бир негигеттір. Онын сатирик ше'рлеринде мәншат тәсвири ве тәнгиди үстүндүр. Белә ки, о, даңға соң гадын үтүгүсузалуғу мөвзусунда ше'рлер жасымшыр.

Ә.Р.Шемчизаде "Молла Несреддин"ин наширинден башлајарaq Сабирәне ше'рлер жасымш, лекин бу ше'рлер наэирифчи-реалист ше'р реалисттiden жу-хара галха билменишdir. Бунукла барабер Әли Рези молланесредниччы шаир кими тәннишмай, дөврүн муртаке синифлери ве гүввәлери онун сатирасынде гејзләнмишләр:

Молла дәдаш, бир нече мүддәт слур,
Мен сөнне ше'р, хабер жасымрам...
Көнчелиләр наимиси нифрет едир,
Гырызысысгаллалылары ле'нет едир,
Гарылары јекчәси тәһмет едир,
Молласлары тәкfir едир, жозмарем...

Гејд етмилийик ки, Сабир мектебинан күчлү тә'сирл ватында се'р жазын мүеллифлөр бе'зан Союзра мөвзү-идеје дамирасын оюнан меншиттүй иле ёнатта еде ойнайдылар. Бу де табиидир: чунки Сабир бе'зин ыз насир бедии дүниә иди. О, не јарадырды, өзү јарадырды. Хөләүләрк исса оны же даевэм, же де тәкфрәр едикдилар. Рези оу чөнчтән соң мәрагән изләрди. Месәлен, гејд отдијимиз кими, Әли Рези даңға соң гадын үтүгүсузу, тән жөзүрдү ве јалияту бу мөвзулу ше'рлеринде Сабирән давомчышы слүрттүрдиди. Көркемли едәсийәттүкес Җалын Күнтаз Әскеров беле түркүзде.

сарадыр. С.Мұмтаз (1884-1941) ежни заманда 1907-1925-чи илларда деңри деңгөнде сатирик ше'рләри иле да (Хортданбај имәсеси иле) иштирак еткіздір. Соңыраң күчтүү тә'сири алтында олар Салман Мұмтазын ше'рлери арасын "Модла Несреддин", "Занбур", "Келнијет", "Мәзәли" ве башга орталықтарда чыхындылар. Ше'лүмдүр ки, Салман Мұмтаз Сабирин аловду перестийдеги оммездүр. Белек ки; №.6.Саоир вефат еттикден соңра онун виласина "Боран" еткіз ве асерлерини кигаб һөләндә чап етдириmek мегседише изана болғанынан тәзебоус еденилерден бири Салман Мұмтаз олыштадур. Сабирин тәнгизде ше'рлериндеги руһланан С.Мұмтаз сатирик ше'рлеринде мухтелиф чакырылған жағдайларда да дағындырылған. С.Мұмтаз сатирик ше'рлеринде мухтелиф чакырылған жағдайларда да дағындырылған. С.Мұмтаз сатирик ше'рлеринде мухтелиф чакырылған жағдайларда да дағындырылған. С.Мұмтаз сатирик ше'рлеринде мухтелиф чакырылған жағдайларда да дағындырылған.

Аттурау:

Нарда вар наズлы бече, хадими-дербәр едирәм,
Гәзи да изн верир, зор иле бәкәр едирәм,
Сора бир чин де вериб милләте сердәр едирәм,
Сөс чыхарса атасы, нәбсә кирифтәр едирәм.
Дәйдүргүб, сејдүргүрам, зиндане де салдырарам,
Бә'зисини өсдүйрарам, ба'зисини өздүйрарам...

С.Мұмтаз узун мүддәт Орта Асијада јашадығынан ше'рлеринде орталық иштиман гүсүрләри геләме өлүрдү. Хиње ханинын ехлагызылығыны ве әдебиеттегиңиң ийесе өлөн ше'ринде белә мисреләр вәрдәр:

Хизе хоны саҳлаја алтынш белә,
Сили беден, зәһрәчебин, коз ала,
Мести-мејүк шәһват олуб дал гела –
Илиш, досысма, бу да јәнү кечер...

Темкүсарын "Jehy кечәр" радиофили мешнүр сатирасына бәнзетмә шеккүнде жазылған бу ше'рда Мұмтаз шөнвөт дүшкүнү хана оның бир еткіздір.

Алтыншың көңілкебинин девамчылары сырасында мәдени-реалист руһда жүргүзгө жасын ислама-несреддинчылардан Эли Мәһзүн Рәһимовун (1886-1934) үшінде жаңы ойларик. Онын "Модла Несреддин", "Баюла" башга сатирик ше'рлөрде "Алға "Уза", "Женијетте", "Немишәки", "Мәһзүн" ве башга жүргүзгө жасалған ше'рләри чыхындылар. Шаир жүхары табеге ве азымра сәнбидінде жаңы ойларик.

лерини тәнгид вә ишта етмекден чөкиммири.

Ейбини ейлерем аяң, бу хәнды, бөјди газмарым,-дејири.

Әли Мәһаүкүн сатиравалары мәерифчилек руһундадыр. Оңдан тәнгиди
есасен либерал мәнијіттеде олмуштур:

Асуде жаш, изает иле, зөвги-серада,
девлатли адамсан.
Биңуде жере-вермә пулук дари-ұнада,
Гейратли адамсан.
Ич конјакы, чек тирјеки бер субну мәседе.
Нерметти адамсан,
Гарт ојна, удуз, веркиле миңжыныры содә,
Мәһретти адамсан...
Пул верма фегир олса да кер ренч иште,
Нимметти адамсан.
Сој халғы, жетимин вә фегириң ганым сор,
Неч ейлеме перъя.
Чох евлери јых, ејб дејал, кисеми доздур,
Ол неңчә мүнәјјә.
Кет Меккеје, ол һеч, пулун јахыңча пұлдур,
Бихоъар тәмеме.
Келдикде кене баштакылан фитис, фасаде,
Гейратти адамсан.

Сыбирәне сатирик шे'рларинде Ә.Мәһаүк өмөтчілік мәннүмеги, шеке-
лети вә руһаннлори тәнгид етмекден чөкиммемидир. Бир соң ше'рләре Са-
сирие бензетмәдир. "Диндирир еор бози диннејирмә" сатиресінде баләтке
оларег - Әли Мәһаүк:

Мұштаоң олма, гузум, қызықелер,
Күтбеккүн жерден көје смык фераз.
Сен оғлонсуз ерме әдирсен ручу,
Мә'минин ме'рецидир чүнки немесе, -

формасында ше'р јазылышты. Сабири: «ә деңгүлік өзінің тағызары мәсә-
леси, албетте, кенин бир мезаудур. Биз бурада онуң бойынша тәре тә-
ринде дејондым.

Тәнгиди рослинын нұсқа, изкеп баштакыны сле ѡюндан оттере. Со-
сирии ессарабарлық, пролетар интиләзби һөрекеттің ше'сиргі ше'зде тә-
дерин, хусусида ғұнба симфонияға барсылмас азеддым қолебалыра те ең тәуар

жылдарда күп, бу чөнүл сунун реализмине жени көңирийтлэр көтирирди.

Гөсөндури дејил ки, тәдгигатчыларымыздан Ч.Хөндән, Э.Агаев, А.Сурандијев Сабир ше'рлөринде тәнгиди реализм инкишәф әдерек социалог реализмине кечдијини де көстөрмишлөр.

Д.Бүнүядзаде "Ики нејкәл" китабчасында "Сабир кимдир?" суалына жаңын бераркен сунун јаредычылыгыны социалист ингилебина мисилсиз фәйда берди сир әдәби һәдисе кими гијметлендирмисидир. О дејирди: "28 апрел 1912-жылда Азәрбайжанын иккى иллик сөнеји-дөврийјеси күнүндө икинчи күнде Азәрбайжан Шуралары Гурултајынын чөм олмуш фәһлөлөр, кәндиллөр, әтграсс, ескэр вә Гызыл Орду нұмајәндөлөрі Әлекбер Тәниразде Сабир тәхәллессу халғ шири үчүн Шуралар һекумети тәрефинден гојулмуш нејкели ачылдырылар.

Сабир кимдир ве на имиш ки, беле тантене иле о, яд олунараг, сунун үчүн нејкәл гојулур?

Русларын Некресовлары екәр ше'р вә әдебијатда өзлериңдән соң-со жеңелдер үчүн бир јол ачыса, Сабир да дәйима ешг, мәнбабет, нағыл да өзекәјелер јазын шаирлара көстөрдү ки, бунларда миллата вә инсаннан жаңы хадмат елемек олмаз, көрек шаир көрдүүнүң ең саде халғ дилиндө тәс-мир вә тәнгид елесин...

Сабир, менчө, беттә близим јазычыларымыз да аз таныныш, суну айрын окуяш, дејатла охумаг вә дүшүнмек лозымдыр..."^I

Сабир реализмине хас демократизм, халга бағылыш сунун өсерлериңин 1918-чи илде Бакыда Совет һекумети дөврүндө кениш мигъясда јајылма-шыл сөзөр болду. Коммуна дөврүндө бурахылыш "Бакы өтрафы фәһлө, ескэр вә әтграсс шүйесинин ахбары" газетинде (1918-чи ил - апрел-иүн) Сабир өзлөрлериден кениш өлчүдә истираде олунмасы тәсадүри дејилди. Газетин ше'рлөрүнүү өзкүйүүлөрү ичөрисиндөн чыхыш шаирлерин да Совет на-художниктерин, зейнэтчишларин өззәдлүгүнө тәрәннүү әден ше'рлөрди дөрч олу-шып, алардын да үлгөрүлүшүн айдинлыгы, һәм де бәдии тә'сир күчү иле Сабир өзлөрүнүү өзкүйүүлөрүнүн өтөвөли-рунијијесине чох жаҳын иди.

Бакы Коммунасы дөврүнде ексангилиби гүзвелерин мәндерү симасыны, халға жабанчы сијасеттерини ишта етмек мегседиле "...Әхбары" газетинин Сабирин "Төрөвөй-шайране" адлы мәшінур ше'рийден истиждө атдиши мә...¹ дур. Сабирин бу дејәрли сатирасыны чап едеркен газет ше'рин әзбелгиде "...Фәйлә ве кәндчи шайри мәрһүм Сабирин вәтәнинде гијмет гојулмајан ше'арындан", - гејдини де верирди.

1918-чи илде Бакыда Совет һөкүмети гуруларкән, газет Сабари есл "Фәйлә ве кәндчи шайри..." кими гијметлендирир, сәнијелерини шарын бөйүк идея күчүнө малик мисралары иле безәјирди:

Газет Бөйүк Октябр социалист ингилебинин јараттыгы жени дөврәны тә'риф едеркен және Сабирин мисраларыны охучусуна тәгдим едириди:

Дејишиб зәмәнә имди, доленбутун үмурат,
Аյагы чарыглылар да келиб истејир мусасат!

Белә єсрә биңшәт бизе хом кечерми, һејһәт?¹
Айылый жатан чәмәт, көз ачып гапалы фә'да!

Социалист ингилеби угрунда муберизе ве ингилебин гелебеси дөврүнде фәйлә һәкимијетинин, халық һәкимијетинин Сабир ше'рлерине бу ғәзил ве чәнли марагы жалның бир чеңәтле - Сабир поэзијасының һоңижаевләр мүасирлиji, өзүндә чамијјәти дәјишидирмек, ингилеби есаслар үзеринде жениден гурмәгидеjasыны темсил етмеси иле изең әдиле билер. Еу, Сабир поэзијасының ингилеби социалист мәнијјетиниң әздышлашдырыр, бу поэзијада социалист естетик принциplerинин бергерар олундугуну көстәрар.

Сабирин техникан 10-15 ил аввэл жәздигы сатиралар озунун үзүнчилешдиричи күчү иле, тарихи шаренитә ујгун типлар јаратмасы иле Совет һәкимијетинин гелебесине ве бергерарына көмек етмишdir.

"...Әхбары" большевик газетинде "Оручлуг тәһреси" құмасында сәнматкешлерин дохири ве хәричи дүшмәнләрерин есл симасы Сеоморин соң дәрече сәрраст дејилемиш мисралары иле халға танылдырылды. Газет тарын тебегөләрни јохсулларын еңтијаачына темән лағејд онындарына көсіргөйт және Сабирин сатирик мисраларына мұрағиет едириди.

¹ "...Әхбары" газети, 1918, 9 июн, № 26.

Көр бү ил халғи табаһ еди киранлыг, бизе не?

Тепкесінде ач-јаевеачлар күзаранылғ, бизе не?

Джоксулларе хитабен "...Әхбари" газетинде шаирин мәшінур мисрале-
да зерткаиді:

Чығырма, жет, еј ач тојуг, јухуида чохча дары көр!

Сүс, еј јаығ, фезедеки үгеби-чаншикары көр!..

Болшевик мәбдүстінің өз идеяларыны Сабир ше'ри васитесінде изра-
дада етмек Сабир поэзијасының ингилеби мәнијјетини де күчкүнде тәсдигләјир-
ді, оның социаласт әдеялалығы мәнијјетини еңдүнлешдірді.

Азербајҹанде Совет әкимијјетинин гөлебесі уңрунда мұбаризе
дәвригіде фөнде санжинин өзпіндеги Сабир ше'ри идеја-ма'неви силаһ ролуну
әкемчәдір. Болшевиклер өз органдарында "Мәһтәкирлөрө" хитаб едеркен
да Сабирин мәшінур мисралары көмөје келирди:

Нури-чешманнымсын, еј пул, ја чәннамымсын?

Исметим, намусум, иразим, гејретим, гәннамымсын?

"Тачирлөрө" хитабеттеде "...Әхбари" газети "Ағлашма" сатирасындан
саражаны верірди.

Не рөгедір егнијелар бәхә ач гәлане, ја рәбб!

Бу не сез ки, ач гәлане олұна изане, ја рәбб!

Беде нұмұнеләр бәйк реалистик усталығла јератығы типтерден да-
риз ән-иқуас үе бедии дајерини көстермек баһымендан еңемијјетлидір.

"Визажере", "Ревзеханларе", "Саггали һәннәлларе" гаршы мұбаризе-
де де Сабир сатиралары өз сарт де ибреттесіз көскіннәнде болшевик
мәбдүстінің көмәжіне четырды.

Болшевик мәбдүсті М.Ә.Сабирин "Аттың иштеби һұснан мечмүеји-
тесекер", "ревзеханлары" да үзүнде көстермек учын "Тәмкі едилір бұзы-
ғы-сөзі" мисралары иле башлајан ше'рлеріндән парчалар дөрөн сидарди.

Лекимайјаң уңрунда мұбаризе шаралынде мүнәғизекерләрдін, хусу-
салда румендерін шртичачы табиетлори даңа габерыг үзе чыхырды. "Саггали
һәннәллар" Сәміргұлым атында "...Әхбари" газетинде Сабирин бир сыра ше'р-
ләрди, о чүмделген "Сұредымна, өзкәрмына өфсанеји-зәндир" мисрасы иле баш-
таудың ше'рінде әзведланға Овиди чихмыздыр. Ше'рін бу парчаларында монғи

сияси типлерин ейјашлығы, меңеви дүшкүнлүк ачылыб көстерилирди.

Сияси партияларға гарыш мұбаризелерде де Сабириң сатиралары большевиклөрин әлінде әмансыз силин иди. "Меншевиклөрин ғеңле сиңінни менефейине зидд мөвгелерина истеңзе едәркен газет "Охутмурас, ал чекн!" сатирасындан

Карирә бах, кер не бедименди бу,
Дүр гечег, оғлуи, баш-ајег ганды бу...

мисралары дерч едирди.

Сабириң ғеңле ве көндли меззусуңда жөздөгі есарлер исе ингиләс дөврүнде шуарға өткілді. Бу есарларин ирада етлийк идеялар соғысист ингиләбіның месад ве вәзиғелеринің халға күтгелдерінде әйдымайды.

Мазлумлуг ғедио оашлама ферјаде, окиевчи!
Гојна езуну тулкулую, зде, екінча!..

"...Әхбары" газети халға зидд сияса гүзвелерге истеңзе саураг, онларын ич узуну ачыб көстерьмел меседиле Сасиран

"Миллат кече тәрағ олур-олсун, на шим вәр?!" мисрасы иле башлајан мешіүр сатирасындан парчалер чап етмеси де мәртегілдір. Большевик метбуаты үчүн Сағир поэзијасының сияси кескінлікі сезіүк еңемиijет көсб едирди. Метбуат ингиләб мұбаризе меректінде бу поэзијаға феел мұрағиет еткікке Сағир поэзијасының эктуаллігі бар деге мейданға чыкырды. Неселен: "...Әхбары" сәғ есарларын инкілас империалистілерине сатылымсыны ішінде етмек меседиле Сағирин меңдүм "Сағырам" реңді, ли сатирасына ашагыдақи мезмүнде пародия дерч едирди.

Ай алак!...Көлиниң, менде мұзғи-рай сәттерем,
Кімде на дехла ка, мән инкілесе ше'r сәттерем...

Беле породијелар Сабир сатирасының сияеси ве пагжаба эктуаллігін төсдиги бахымындан соҳа еңемиijеттілди. Бу чүр фактлері үмітшілдерек геjd етмелийк ки, Сабириң реализмі өз дөврүнде ингиләбринің гүзветті те'sir'a алтында дәрткесади жағын, өз нөсөнкілде су көзінде да дөвре, опук иғтимай мұбаризастың те'sir' мисарлары ... шы.

Әзэрбајҹанды соғысист ингиләбін еրәүескінде Оңтүстік төңірлесе

Сөир поэзиясына бу күчдү мәрагы, большевизмниң өз сијаси вә ингилеби штазиесинде Себирден истираде етмеси јелназ бу поэзијаның бөйк беди чын малаштырып күчкүн көстермак бахымындан дејил, һам да Сөир реализмидеги көрдүйжетче јенилиги, новаторлугу бахымындан о чох өнөмијүтлидири. Бу, сар даңа бела бир фикри тәсдиг едир ки, өнгигетен Сабириң поэзијасында социалист реализминин мүејјән идејә вә поетика хүсусијүтләри формалаттышыдир.

Сабириң өзүндөн сонракы поэзија, мәселән, ингилаб дөврүнүн поетик просесине тә'сири да буны тәсдиг едир. Бу негтеји-незордән биз Ә.Гемкусарың јаредычылыгына диггети чөлө етмек истердик. Сабир өн'өнәләниңдең фәждәланәрең Гемкусар социалист ингилабы дөврүнүн мұхым мәселе-тәркини вә мәвизуларыны поэзијасында гојуб һәлл едири.

Ә.Гемкусарың реализмиден, онун сатирапарының тәнгид һедефиден илк деңе мұрассас шекилде Мир Челә бөһс етмишdir. Мұнарибә дөврүндө шапкын иккىчилдлик "Азәрбајҹан әдәбијаты тарихи"нде алым јазырды: "Гемкусарың ең диггатәлејиг әсерлері мұсовавт һекуметинин өсес су туынну тәшкел едән бајлера, хәнләре, мүлкәдерләре герши јаздығы ше'рлерdir. Хүсүнә: "Еэр һәкумет тәзге чыхмыш, исими Азәрбајҹан мисрасы иле башланған" мұсовавт ағаларының чиркин ишлериң көстерек, охучуда онлара тәркиб қырмет һиссисин аlyштыраң бир әсерdir".

Биз бу сезлера ону да еләзе етмек истәјирик ки, Ә.Гемкусарың реализмниң үзс ою хүсусијүтлер шириң јелназ бу ше'ри үчүн јох, онун сутун јаредычылыгына вид олә билер. Идејә айданылышы вә сијаси кәсқинлик ою шириң Сабирден өјрәндири вә әсерлеринде инициатиф еттириди хүсусијүттәрдәндир.

Ә.Гемкусар сатирапарының жигилсон-демократик сачијјәсі, Сөир жиңізек иле өләгеси проблеми Летиј һусеijnәзденин тедигигатында да (Беки, 1919) мүејјән дәречедә ишыгланырылышыдир.

Ә.Гемкусар коркемли мәриғчи Ҙ.Т.Сидгинин мешіүр "Мектеби-тер-сөз" аялу жени үсүллү қактабинде тәңсек алишыдир. Әдебајјетшүес И.Аға-рәзин јаздығы кими "1894-1895-чи илдерде Назарбаев гаражын зијалыла-

Іондан М.Т.Сидги, Ежнелі беј Султанов, Гурбанали Шерифов, Мирзә Чалы. Шорбы же башгаларының жараттыгылары "Даруулурфак" (мәденийјет еви) әдеби мечлислеринин перестишкәрләрүндән бири де Э.Гемкусар иди.

Әсримизин еттөллөрүндө Э.Гемкусар кениш әдеби ичтимак фәзлијөт көстөрмишdir. "Шерги-Рус" газетинде (1903-1905) әдеби фәзлијјете башлајан Э.Гемкусар сөнреки иллөрдө Азербайжаның башга дөври метбутатында да бу фәзлијјетини кенишләндirmiшишdir.

1912-чи илден е'тибарен Э.Гемкусар әдеби таласини "Молла Несреддин" иле бағлајыр. Онуң журнале икинчи редактор кими чөлб олуымасы, бу көндө Ч.Мөммәдгулуздарин сө'ј ве төшөббүслери ширин сатирасының идеясе мөвзусуна өнәтели бир характер вермишdir.. Ч.Мөммәдгулузды Г.Гемкусары јаҳындан таныжыр ве онку бир редактор кими журналын тәнгиди-реалист әдеби истигаметини, ингилаби-демократик ен'әнелерини уча тутаңагын өмөн иди.

1913-1914-чу иллөрдө Э.Гемкусарыны муртәче-миллатчи "Железе" же герши, хүсусиле онун редактору Х.Х.Сәбрибәјзәде кими бир ейжаш ве харкии акенте герши јаzdыгы ше'рлер бејүк сијаси ве ifшәедичи гүввәје малик иди. Онуң ше'ринде бу ифшада о даречедә кескин иди ки, редактор Туркияյе гәйтимеге мечбур олур. Илк дафә Э.Гемкусарының охуучуларыны "кулдуруб арлатмага" ғадир олдуғуну Э.Шериф "Көлөчек" газетинде (18 марта 1919 - 21.13) ширин вахтоныз, фәцизне вефаты мүнесибетиле јаzdыгы мегаледе көстөрмишdir: "Базар күнү Тифлис муселманлары эз шири Гемкусарыны гијмәгләр чөназесини торпага төшүрдүлар.

Жене бир итки.

Загағазија муселманлары бу бир ej ичерисинде ики бејүк вүчүду итиридилер. Бириси Башкыда гети олунан үүссең Өреблински, о бирасы Бу күнийерде гаддерене бир сүрөттө геттү олунан шири ве түрлө (Азербайжан - Т.Н.) әдебијатының заңнати Әлигулу Нечефзеде Гемкусардар. Бу Гемкусар ким танымыр? Ким бу мерһумун "Молла Несреддин" күрнөлүндө "Күнүн ата" таң "Чүүвөллөгө беј" имзалары иле јаzdыгы көзөй ве айдаш че'н еранин сту-

мәймә? Ким онун тәрибе-тәрибе мәшкекели ше'рлериндөн күлчб-атлема јыб?"

М.Ә.Сабирин ингилеби-сатирик поэзија мактебинин ең иштә'дәдли даевемчыларындан вә јетиштирмөлөриндөн бири Ә.Гемкусар иди. О, бир сыра ше'рларина Сабире бензатма шеклинде жазса да, буллар өз руһу, сијаси көсимилиji вә идејекүлүгчі е'тибариле Гемкусары мүстегил дүнжекерушү, одеса мөбөгөм олан чесаретди шайр-ватендаш кими сечијјелендирүр. Сабир әз Җемкусар ше'рлери эрзинде израгын мугајиселер аныран И.Агајев ejни анында белә бир дөгрү натижеје келир ки, "Ә.Гемкусарын Сабир поэзијасының идея-бәдни әлагелеринде диггети чөлб әден ен габарыг чөнәтлөриндөн Ыирى онун өзүнөмөхсүс дәсти-хэтте малик олмасондур. Бу өзүнөмөхсүслүг, пер шайда өзвөл, һәмин есерлердеки реван гафијелер системинде, мисро-дазр арасында мөрдөн мөнтигдө ве дил материяллардан бачерыгыла истифадәле азынку көстәрар... Ә.Гемкусар әслинде өз мұасирлерине синфи зиддијјетдердәр, әгелдер вә мезалымдар проблеминдейн јаңмагы мәслеңет билир, шүлгүлүм Сабирин XX еср Азәрбайжан поэзијасына қотирди ингилеби-демократизмни дағам етдирирди".

Ә.Гемкусар да Сабир кими "хырда" ше'р шекиллөриндөн (Тазијене, спигровица, гамча, дејәнәк) истифаде едири.

Беле ыччик формалар вәситеси иле о һајатын социал өјбечәрликтән Сабир кими чесаретле вә мәрданәликле ачыб көстәрә билирди. "Дејәнәк" азәрнеки Сирхинде о, Нахчыван думасындакы бүрократиями иршә мегсадила өзеке җазырды:

Нахчыван думасына кер о кесин дүшдү иши,
Чөреји пышди, кәүи кек, демагы төһт олду.
Бир соатлыг иш үчүн он күн олур авәре,
Әкәр ахырда үзүлтди, даңа хошбехт олду.

Гемкусар да Сабир кими өз сатирапарында дөвр үчүн сечијјеви әркөй көргүр, сиңары сечиб әрглендирир вә иләнли, реал сијетлери иле түләү ирирди. Гемкусар мәңїи оброззларе онларын характерләрини мүәј-лил ынчиң әдләр - самбылы, ejjаш, мұұтәхор, һарынжаде за б. мәнир-ишикку әзизжын әдләр верирдл. Белоликле, шайр мәңїи тики умумилеш-то өс үәрдилләндирдир.

Ә.Гемкусарың үслубунда да, есөрлеринин мезау-здејасы да Сә-
сир рүүһ айдан бисс олунур:

Мұчтәнідилер ејлејір се'j ки, зиялли-Султан,
Шайри-Ширезда келәб һакими-сердар ол-юн.
Чүнки Гачар иле һеммеслек олусаур тене,
Истејар мәмлекетин сабиғи Гачар смусун...

Бу сатире өз үкүми реалист тенденсијасы иле Сабирин шекшүр
ра сај!" сатирасыны једа салымрын?

Сабирде:

О заман ки, бесикиб шәһ гәчди,
Муртежелер дехи пүнхен олду...
Нечелис ичре үмәнәві-милдет
Нами-миллијүете шајен олду...

Ә.Гемкусерде:

Нер шәһерде, герједе јашындылар бірі әзіммен,
Чоге-чоге тоғланыс ејлејірдилер фикрі-зеген,
Дем вуарды чөврі-истібададын һер бир жетен,
Күйде һүрријетта гүрбендилер, иранылар.

Х X Х

Бенәејиди һер бирі ешкі-вотен мечнүнүкә,
Чем нисар етешшилдер мәрүтегиниң генүнүкә,
Сылжигигат, қоххары гелтән олуб өз хүнүкә,
Чану-даиден ҳәмбү наре јандылар, иранылар...

Сабирин Ирен қыталобына һәср олумыш лирик-сајаса ве оғырлы
шөрлеринин ек'евалерини давем етдірлен Гемкусер сатираларында Иреван
іргисөди, ичтимай ве сајасаң везділіктегін экос-етдірір ве сәнни заманда
хәлгін бу иягілабда көстердің тәржемәлічіндегін вәжделе демынды. Реа-
лизм ве тенденсија айданынғы, ичтимас-сајасаң фикир көскіннегі, ватанды-
лық тәжелеринин үкісеклиги Гемкусары бу шөрлердин иесера өзөөз өз-
рың қызықтарындағы.

* 1917-чи ил февраль буржуа-демократик жигілдесіндегі соғыз жа-
дигы "Бизе на?" редакция сатирасы да да Гемкусер қыталаомы "А. мәнніјети-
тінни бүтүс дернәлији иле ачып көстерे білмәндейдір. Ҳамгын әркін, зурун
ку ојатмағ, ингілесбіз буржуа мәнніјеттегі көстармек Геу ғасыр бу" дә

изледаја баштыча сијеси-поетик мегсад олмуштур:

Чох да Русијједе нешр олду едалет, бизе не?
Гојмуруг биз ки, она зеррече гијмат, бизе не?
Бизе лазыды ки, нер ишде олаг көннеперест,
Келмесин ша'нимизе көннеперестликде шикест.
Биз гебул ејлемишк чунки ону руз-елест,
Олса һүрријјет екер алама гисмет, бизе не?..

Ә.Гемкусарың сатирасы истер мөвзусу, истерсе да тенгид һедефи
ә'забирилә XIX өор Азербајҹан реализминин идеје ве поетикасына ҹаваб
верири.

"Сл'амен" сатирасы исе онун ингилабе, социализм идејеларына ја-
хылдағыны ајдым көстерири.

Азербајҹан тенгиди-реалист поэзијасында мусавет буржуаз-милләтчи
бекумагинин хәлге зидд сијасетинин кәсқин тенгиди ве ифшасы Ә.Гемкусара
дахсусдур:

Бир һекүмет тәзе чыхмыш, исми Азербајҹан,
Шакли чүмчүри, идере үзүү јексөр бәјле хән.
Неч көрүбсүми ки, олсун келлеје гүртдан чобан?
Бир нафар хәлис реийјет кабинеде јохдур, инан,
Эл'амен бу мустебидлерден, иләни, ел'амен!..

Бу ше'рде Гемкусарың сатирик поэзијасы сијеси кескинлик ве пуб-
листика үнсүрлери иле зенкин бир поэзије кими мејдана чыхырды. Өслин-
де бу ачы куlush нумунеси дејилди, публисист-поетик ше'р нумунеси иди.

"Инкиттере" сатирасы Русијада социалист ингилабының гелебесин-
дән соңра јазылышыдыр. Ше'рде империализм мүстәмлекә сијасетинин тен-
гиди да ифма олунурду. Шайрин бу поетик ифшасында социалист ингилабының
гөзатли тә'сири чох ајдым незере чөрпүрды.

Гојмајајг олсун ки, сәниби-ихтијар Инкиттере,
Јохса бизлерден чекер ахир демер Инкиттере,
Әсрлердендир бу милләт Асијада кек салыб,
Нер јери, нер алкени мин јенд-ђе'л иле влыб,
Алами бербәд едидир, бирче Күрчүстән галыб,
Истејир етсии ону да тер-мар Инкиттере...

Ә.Гемкусар инкалис империализминин јыртычы табиетини, гаретчи-

жик сиfетлерини, Шерг хәлгларының серветлерини чапыб таламасыны көс-
териди.

Беләликлә, Сабир өз ингиләби-сатирик поэзијасы илә Азербәjҹан
шә'ринин тарихинде јени бир сәһиfә ачығы, поэзијаны ингиләби дөврүн
нијаси ве ичтимаи төлөблерине јахынлашдыры кими, ejni земанды езүндән
онракы поэзијанын инкишаф истигаматини мәјјәллешдире билгиләdir. Реа-
лизм, хәлгилек, мусасирлик, сијаси тенденсија ајдаңылығы Сабирин милли
поэзија көтириди јени хүсусијәтләрдәндир ве бу хүсусијәтләр Саби-
рин поэзијада јаratтыгы мектебин инкишафында мүнүм рол оjnады. Сабир
поэзија мектеби һәлә шаирин сагылыгында өз етреfына исте'дедлы сатирик
шайрлери топламышы. О, XX өср шә'ринде он күчлү ве спарычы поетик ис-
тигамати езүндә темсил етмиш ве поэзијада социалист реализмин тәkәkkү-
шү үчүн мунбит земин һазырламышды.

Сабирин ингиләби-сатирик поэзијасы XX өср поетик просесини
көлг һәјатының чанлы, актуал, вис'етли проблемаларине јенелтди, онун
идејелүүлүг ве хәлгилек принциplерини формалаштырды. Сабирин милли поэ-
зијада ачығы реал јол өз јени инкишафыны ве давемини Азербәjҹан совет
поэзијасында тапды.

Ә Д Ә Б И Й Й А Т

1. Б.И.Ленин. Эдебијјат һагтына. Бакы, 1970
2. Аббас Солхет.Эсәрлери, I-Ш чилд, 1975-1976.
3. Аббас Заканов. Сюир ғә мұасирлери.Бакы,1973
4. Аббас Заканов.Әмәл достылары.Бакы,1979.
5. Абдулла Шайг.Эсәрлери,I чилд,Бакы,1966.
6. Азәрбайжан әдебијјаты тарихи, II чилд,Бакы,1960.
7. Аскәт Өмөндијев.Передиистория и становление социалистического реализма в Азербайджанской литературе.Баку,1969
8. Бајрамова Аббасзадә. Сечилмис ше"глар.Бакы,1964
9. Белински Б.Г. Сечилмис эсәрләри (русча),У чилд,М.,1959
10. Гулем Кәмәдли.Азәдлыг шәири. "Коммунист" газети,4 декабр 1946
11. Г.Јашар. Реализм: сөнөт ғә негигег.Бакы,1980
12. Әзиз Шериф. Ташынтылар.Бакы,1987
13. Әзиз Мирзәмөдов.Сюир.Бакы,1958
14. Әзиз Мирзәмөдов.Азәрбайжан Молла Нәсрәддини.Бакы,1980
15. Әзиз Пәзик.Соччымыш әсәрләри.Бакы,1979
16. Әзиз Чәләр. Сабир јарылышында гәңзил,нөзарә ғә сөнәт-мәкор.Азәрбайжан ССР БА хөсөрләри (ичт.елм.серияси),1962,№ 5
17. Әзиз Әхмәд. Сафирин поетикасы.Бакы, 1976
18. Әзизгулу Гәмкүсер.Соччымыш әсәрләри.Бакы,1982
19. "Әхәтар" газети, 1918-че ил немәнләри
20. Ислам Агајев. Сагирик "Зенбур" журнали.Бакы,1969
21. Ислам Агајев. Әзизгулу Гәмкүсер. Бакы,1976
22. Ислам Агајев. "Молла Нәсрәддин" из тарихи һүнегә.Бакы,1976
23. Ислам Агајев. "Молла Нәсрәддин" из поетикаси.Бакы,1985.
24. Кәрим Талысова. Сөнәтгасын шекспијите.Бакы,1978.
25. Кичик Талысова. Азәрбайжан әңеок тәнгиденә тарихи.Бакы,1984

26. Керим Тагијев.Әли Нәзми јародичилигында империализма ва фаиз-ма гарши мубаризе мотаглери.Бакы,1959
27. Меммәд Меммәдов. Идеал гардашлары.Бакы,1967
28. Меммәд Меммәдов. Сабир ва мәтбуат.Бакы,1974
29. Меммәд Сәид Ордубади.Әсәрләри.І чилд,Бакы,1964
30. Молла Нәсрәддинчи шаигләр.Бакы,1987
31. М.Ф.Ахундов.Әсәрләри,II чилд,Бакы,1962
32. Муҳтесөр Азәрбајҹан әдәбијаты гарахи,II чилд,Бакы,1944
33. Мир Челал.М.Ә.Сабирин реализми натгында.АДУ-нын әлми әсәрләре (ичт.елм.серийасы), 1962, № 2
34. Мир Челал. Чәлил Мәммәдгулузадәний реализми.Бакы,1966.
35. Мир Челал.Нүсәнжөв Ф. XX өср Азәрбајҹан әдәбијаты.Бакы,1984
36. Mizhar Агамиров.Сабирин дүијакөрүшү.Бакы,1962
37. Мирзә Ибраһимов.Сатира ва Әли Нәзиминин сатирик шे"рләри.Чија-сиз, печесиз бир јазыјам мән.Бакы,1985
38. Мирзә Әли Мә"чүз.Әсәрләри.Бакы,1982
39. Назим Ахундов."Молла Нәсрәддин" журналының нәмәни тарихи.Бакы, 1959
40. Назим Ахундов.Азәрбајҹан сатира куркаллары.Бакы,1968.
41. С.М.Петров.Реализм (русча),М., 1964
42. Реализм и его соотношения с иными творческими методами (русча). М.,1962
43. Летифә Өмөррова.М.Ә.Мә"чүз.Бакы,1958.
44. М.Ә.Сабир.Нонненамә. Уч чилдлә.Бакы, 1962-1965
45. Сабир (мөгаллалар мечмүеси).Бакы,1962
46. Тәғлини Нөврузов.Мирзә Әлекбәр Сабир.Бакы,1986
47. Тоғат начијет. Сабир: гајнаглар, сөләфләр.Бакы,1980
48. Ф.Кечәрли.Азәрбајҹан әдәбијаты тарихи.І чилд,Бакы,1972
49. Фигуз Сәнгизлә.Сабир әдәби мактабинин кәркәнчىләр (М.Ә.Мә"чүз натгынна) "Азәрсајҹак",1962, № 5

50. Ф.Нусејнов. Эли Нәзми.Бакы,1970.
51. Ф.Нусејнов. Сатирик күлгүшүн гүдргөт.Бакы,1982
52. Ф.Нусејнов. Молла Насрәдин өз молланасрәддинчилер.Бакы,1986
53. Феридә Вәзирова. М.С.Ордубади,Бакы, 1972
54. Хәйрулла Мәммәдов, "Әкинчи"дан "Молла Насрәдине" гәдәр.Бакы, 1987
55. Чәфәр Ҳәндәя Һачијев. Сабир.Бакы,1940
56. Ч.һачијев. XX өср Азәрбайҹан әдәбијаты тарихи.Бакы, 1958
57. Ч.һачијев. Сабир јарадичылыгынын сөнөткарлыг хүсүсијәтләри. Бакы,1958
58. Ч.Х.һачијев. Әдәбијатының дүнәни өз бу күнү.Бакы,1980

М У Н Д Ә Р И Ч А Т

Сәh.

М. Э. Сабир реализминин хүсусијјётләри	1—39
Сабир сәнэтинин давамчылары	40—77
Әдәбијат	78—80

Редактору Г. ҮӘСӘНОВ

Рәссамы И. ГУЛИЈЕВ

Корректöру А. ӘЛИЈЕВА

Чапа имзаланмыш 18.04.1988. Физики ч. в. 3,5. Һес.
нәшр. вәр. 3,2.
ФГ 03154. Сифариш. 3534. Тиражы 1000. Гијмәти 18 гәп.

«Коммунист» нәшириjатынын мәтбәәси.

18 ген.